

ТАСТАНБЕК АЯУЛЫМ, ЕСЕН БАҚЫТГҮЛ

СЕМСЕР СӨЗ

УДК 821.512.122
ББК 84 (5Қаз)
С34

ЖИНАҚТАУШЫ АВТОРЛАР:
ТАСТАНБЕК АЯУЛЫМ
ЕСЕН БАҚЫТГҮЛ

«Семсер сөз». Шымкент: ЖК «ШЫҢ» Баспаханасы, 2023 жыл.-173 бет.

ISBN 978-601-7678-78-4

Бұл жинақ кітапта қазақ жырауларының, ақын-жазушылардың еңбектері жинақталған. Жасөспірімдерді шешендік өнерге, сөзсаптауға, тілдік дамуға баулиды.

ISBN 978-601-7678-78-4

УДК 821.512.122
ББК 84 (5Қаз)

© ЖК «ШЫҢ» Баспаханасы, 2023 ж

Сыпыра Сұрғалтайұлы
(XIV ғ.)

Суырып салма ақын. XIV ғасырда Тоқтамыс пен Едігенің билік құрған жылдарында өмір сүрген. Оның есімі ескі батырлар жырының талайында аталады. «Өз өмірінде толғау айтып өткен» Сыпыра жайында «Ер Тарғында» «Тоғыз ханды түзеткен кісі еді» делінеді. «Телағыс» жырында ел бірлігінің ұраншысы, ал «Кұбағұлда» «Жүз сексенге келген» дана қария ретінде көрінеді. Дау-дамай, талас туған кезде халық әрқашан әділін айтар Сыпыра жырауды шақырып, оның шешіміне қанағаттанатын болған. Сыпыра жырау шығармашылығы көптеген түркі халықтары әдебиетінде көркем үлгі ретінде орын алды. Мәселен, ол ноғайлықтарға — Сыбыра йырау, башқұрттарға — Сыбрй йырысы, татар барабиндіктерге — Сафардау, қырымдықтарға — Сыпара жырау ретінде белгілі. Ал қарақалпақтар Сыпыраны өздерінің ең үлкен эпосшы жыраулар мектебінің негізін салушы санайды.

Мен бабаңмын, бабаңмын,
Мен нелерді көрмедім,
Мен қай жерде жүрмедім?!
Әкей хан мен Жәкей хан —
Мұны көрген бабаңмын.
Шына қыздан туған ұл
Сенің бабаң Шыңғыс хан —
Мұны көрген бабаңмын.
Жасар жасым жасадым:
Бір жүз алпыс жасадым,
Шіркеулі деген шаһарда
Тоғыз ханның сарқытын
Бір мәжілісте асадым.
Бұлар өтіп кеткен соң,
Хан Шыңғыстың кезінде,
Бұ жалғанның жүзінде
Он бір патша бар еді;
Еділдің құбыла жағында,
Ханның алтын тағында
Он бір патша болды опат.
Он бір патша алдында
Қобыз алып сөз сөйлеп,
Толғау айтқан бабаңмын.

Әмір Темір Көреген,
Тоқсан алты хан дөреген.
Ханның зәулім сарайы
Ақ Орда деген жер екен.
Айналасы биік тау,

Батылы барып кірмес жау.
Алпыс биі бірігіп,
Ақ Ордада шешкен дау,
Бұларды көрген бабаңмын.
Көрдім қалың еліңді,
Едіге деген еріңді.
Жамандық пен жөнсіздік
Қайыстырды-ау белімді.
Небір-небір билерің
Көргенсіз боп көрінді,
Бұларды көрген бабаңмын.
Бұлар да өтіп кеткен соң,
Өзінің елін бүлдірген,
Бәтуаға келмеген,
Сүргін салған жұртына,
Жесір қатын, жетім ұл
Тыңдамай датын, жылатқан,
Әзәзіл жолдан тайдырған,
Қайсыбірін айтайын,
Сіздерді көрген бабаңмын.

Бай баласы байға ұқсар,
Байлаулы тұрған тайға ұқсар.
Би баласы биге ұқсар,
Алты қанат үйге ұқсар.
Хан баласы ханға ұқсар,
Биік-биік шыңға ұқсар.
Құл баласы құлға ұқсар,
Мал таптаған гүлге ұқсар.
Ханның ұлы қарауыл,
Бидің ұлы шыңдауыл.
Ел ағасы Аға би,
Жұрт ағасы Тағай би,
Батыр ұлы Байназар,
Қожаның ұлы Қосназар,
Қожамын деп, Аллаға,
Күнәкар боп Құдаға,
Құдыңдайсың, бәтшағар!

Маң-маң басқан, маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Шудаларын шаң басқан,
Өркештерін май басқан
Қара нарым бар еді,
Қара нарым жоғалтып,
Жоқтап келген жаушымын,
Іздеп келген ізшімін.
Еділдің қара сулары

Көпір салмай, сай болмас.
Қара нар келмей халқына,
Қаралы кеуілім жай болмас.
Оң жаққа құрған шымылдық
Тербелер ме екен тымықта,
Ботасын ерткен қара нар
Оралар ма екен жуықта?!

Уа, Хан ием, Хан ием,
Құлағыңды сал, ием.
Талан болды біздерден
Сансыз дүние-мал, ием.
Қанды көрсе қалтырар
Қырғи құстың баласы.
Таңды көрсе, шарқ ұрар
Бұлбұл құстың баласы.
Оқ жарасы бітсе де,
Бітпес сөздің жарасы.
Көп ойланып сөйлеген
Сөзіңнің болар расы.
Жемтік болды дұшпанға
Көп ноғайдын баласы,
Көздерімнің қарасы.
Жер жетпесе еш саған,
Жерің тұр ғой алдыңда.
Көл жетпесе еш саған,
Көлің тұр ғой алдыңда.
Ел жетпесе еш саған,
Елің тұр ғой алдыңда.
Қырғи болып құтырып,
Қызыл етті аңсама.
Қаршыға болып құтырып,
Қасқыр етін аңсама.
Тұйғын болып құтырып,
Түлкі етін аңсама.
Қанқұмар болса билерің,
Қаралы заман бұзылар.
Жеткіншек болған жұртыңа

Беймезгіл көр қазылар.
Қызыға берме ұрысқа.
Зияны тиер ырысқа.
Себепсіз еш ұрыс болмас,
Ұрыс болса, тұрыс болмас.
Еліңді талап сен алдың,
Темірменен тең алдың.
Халқыңды жинап бір жерге,
Жеңімпаз хан атандың.
Елің әбден толықты,
Енді саған не керек?
Күн сайын қан төгіспе,

Зәрезап болды төңірек.
Ұрыстың болар өз заңы,
Қаншама қан төгілер,
Хан салығынан халқыңның
Қабырғасы сөгілер.
Күнәсіз қан жуылмас,
Біреудің малы бұйырмас.
Тентек ханды ел сүймес,
Шатақ ерге қыз тимес.
Қанды көйлек киілмес,
Тұтқын қатын сүйілмес.
Кеуілің қанша сүйсе де,
Дұшпаныңа иілмес.

Мен жыраумын, жыраумын,
Шөп басында қыраумын.
Хан қасында төремін,
Ханға кеңес беремін.
Би қасында биікпін,
Ел ішінде иықпын.
Сөз бар жерде жүйрікпін,
Шөлде жүрген киікпін.
Көл бар жерде сүйрікпін,
Құс бар жерде қанатпын,
Күш бар жерде қуатпын,
Өсек сөзден жырақпын.
Көп хандарды мен көрдім
Елін, халқын жылатқан.
Қарағай сапты ақ найза
Батырларды құлатқан.
Даналар айтқан асыл сөз
Елді аузына қаратқан.
Сары жай атқан сансыз оқ
Көп халықты жылатқан.
Алла тағала адамды
Тату бол деп жаратқан.
Мен дүниеге келгенде
Әділетсіз хан көрдім,
Бейкүнә өлген жан көрдім,
Сауға болған дұшпанға
Есепсіз жүрген мал көрдім.
Алла тағала әмбеге
Бөліп берген ырысты.
Соның үшін, хан ием,

Көксемегей ұрысты.
Бейнетпен мал жинаған
Мәртебесі мол болар.
Бейнетқордың малы өсер,
Тама-тама көл болар.
Момын елдің жаны өсер,

Ақырында ел болар.
Жанжалкеш ел жауласып,
Жұрт арасы қан болар,
Қара жермен тең болар.
Ұрысты онша көксеме,
Етек тарылып жең болар.
Бағы тайса еліңнің,
Қақаған қыс болса да,
Мұз айырылып сең болар.
Момын елге тимегін,
Кеуілінде мұңлы шер болар.
Ерегісіп қоймасаң,
Ызалы ел бірігіп,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар,
Сеніменен тең болар.
Күшейіп кетіп ел сенен,
Етек-жеңің сел болар.

Асанқайғы Сәбитұлы (1361-1469)

Асан Қайғы 14 ғасырдың соңы мен 15 ғасырдың басында өмір сүрген жырау. Асан Қайғының құрметіне 16 ғасырда Қызылорда облысының қазіргі Шиелі ауданының аумағында Асан ата кесенесі тұрғызылды.

Асан Қайғы Алтын Орданың ханы, кейіннен Қазан хандығының негізін қалаушы Ұлы Мұхаммедтің ең ықпалды тұлғаларының бірі болған. XV ғасырдың 50-ші жылдары ол Шығыс Дешті Қыпшақ даласындағы саяси күресте Әбілқайыр ханның қарсыластары, 1456 жылы Жетісудың батысында Қазақ хандығын құрған Керей мен Жәнібек сұлтандардың жақтасы болды. Ол жаңа хандықтың идеологы және барлық қазақ тайпалары мен руларын біріктірудің жақтаушысы болды.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ —
Құлан қайтіп күн көрер?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ —
Жылан қайтіп күн көрер!?
Шыбын шықса жаз болып —
Таздар қайтіп күн көрер?!
Жалаң аяқ балапан,
Қаздар қайтіп күн көрер!?
Асанқайғы Сәбитұлы

Ай, Хан ием, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!
Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп,
... Оны неге білмейсің?!
Қатын алдың қарадан,
Айрылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата мұрадан!
Мұны неге білмейсің!?
Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп, жүні түледі.
Аққу – құстың төресі,
Ен жайлап көлді жүр еді.
Аңдып жүрген көп дұспан
Елге жау боп келеді:
Құладың қуды өлтірсе –
Өз басыңа келеді!
Құлың көп сені өлтірер,
Осыны Асан біледі,
Мұны неге білмейсің?!
... Тіл алсаң, іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!?
... Ай, Жәнібек, ойласаң.

Қилы, қилы заман болмай ма?
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басың шалмай ма?
Мұны неге білмейсің!?
Қош, аман бол, Жәнібек,
Енді мені көрмейсің!

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез ғаріп.
Қадірін жеңге білмесе.
Бойға жеткен қыз ғаріп.
Ел жағалай қонбаса,

Бетегелі бел ғаріп.
Қаз-үйрегі болмаса,
Айдын шалқар көл ғаріп.
Мүритін тауып алмаса,
Азғын болса, пір ғаріп.
Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер ғаріп.

Есті көрсен, кем деме,
Бәрі түйғын табылмас.
Қарындасың жамандап,
Өзіне туған табылмас.
Адам әзіз айтар деп,
Көңіліңді салмағыл.
Нәпсі алдаушы дұспанның
Насихатын алмағыл.
Бақыты оянған ерлердің
Әрбір ісі оң болар.
Дәулеті күнге артылып,
Не қылса да, мол болар.
Тазылары түлкі алып,
Қаршығасы қаз іліп,
Сөз сөйлесе, жөн болып,
Не десе де жарасар.
Бай, байсын деп ат қойып,
Ел аузына қарасар.
Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа.
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Жеңемін деп біреуді,
Өтірік сөзбен қостама.

Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірін не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін!
Көшсе, қона білмеген,
Қонса, көше білмеген,
Ақылыңа көнбеген

Жұрт қадірін не білсін!

Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа.
Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің құны болса да,
Алдына келіп қалған соң,
Қол қусырып барған соң,
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа.
Ақың болса біреуде,
Айыбын тап та ала бер,
Ерегісіп ұрыспа.
Сенікі жөн болса да,
Атын шықпас дұрысқа.
Мінезі жаман адамға
Енді қайтіп жуыспа.
Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыспа.
Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін,
Желке терің құрысып,
Өркімменен ұрыспа.
Ашу – дұспан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа!

Қазтуған Сүйінішұлы
(XV ғасыр)

Қазтуған Сүйінішұлының туған, қайтыс болған жылдары белгісіз. Халық арасында Қарға бойлы Қазтуған атанып кеткен. Қазақтың XV ғасырдағы айтулы жорық жырауы. Әскербасы, батыр болған. Еділдің Ақтума, Бозан бойларында туып-өскен. XV ғасырдың орта шенінде іргесі жаңадан қаланған Қазақ хандығына қоныс аударған.

Қазтуған жырау жорық жыршысы және халық эпосын жасаушылардың бірі саналады. Артына қазақтардың әскери рухын, туған жерін, халық өмірі мен тұрмысын суреттейтін көптеген өлеңдерден тұратын шығармашылық мол мұра қалдырды. Олардың көпшілігі сақталмаған. Дегенмен, бізге жеткен жекелеген туындылары оның әдебиет тарихы төрінен орын алуға лайықты екенін айғақтайды. Оның поэзиясы жауынгерлердің көшпелі өмірін, көзқарасын суреттейді. Және олардың тұрмысын, айналадағы құлан таза табиғат туралы ойларын бейнелейді.

МАДАҚ ЖЫРЫ

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,

Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кіріс-ті,
Айдаса – қойдың көсемі,
Сөйлесе – қызыл тілдің шешені,
Ұстаса – қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы,
Билер атты би соңы,
Би ұлының кенжесі,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы,
Бұлұт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған!!!

Белгілі биік көк сенгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапса дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп;
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп;
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Аққала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-коңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт.
Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салалы менің ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалып бір тоқты,

Жайылып мың қой болған жер,
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға

Түн ұйқысын таптырмас,
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!..

ҚАЗТУҒАННЫҢ ҚОНЫСЫМЕН ҚОШТАСУЫ

Арайна, билер, арайна,
Арайна десем, болғай ма?!
Арайнасыз әр қайда
Ердің ісі оңғай ма?!
Арайна болған Қазтуған,
Қайғыланып сонда толғай ма?!

Ел қияға қонғай ма,
Еділ, Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?!
Ебей басты құба үлек
Ернімен шырпы шалғай ма?!
Бұл қоныста отырып,
Біздің мұсылман баласы
Жағасы босап тынғай ма?!

Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжиек,
Кәпірлер қала салады.
Аштарханды қоныс етпеңіз,
Шәһәрін оның алады.

Еділді алса – елді алар,
Енді алмаған не қалар?

Жайықты алса – жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса – ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?

Қара мауыты мұшақат
Бүгін тоғай жерді алар.
Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар,
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар.

Ойыл да Қиыл, Жем, Сағыз,
Қайран саланың жатқан аңғары-ай,
Ақ шалмалы пірлердің
Мешітке жаққан шамдары-ай!
Менің бүйтіп қозғалақтап жүргенім
Аузы түкті кәпірдің
Күшті болған салдары-ай!
Кәпірден теңдік алуға
Қайта келер деймісің
Мұсылманның баяғы
Шыңғыстан туған хандары-ай?!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Атаңа нәлет кәпірдің
Пайдасына қалмаса игі еді
Ноғайлы, қазақ жұртымның
Кейінгі туған балдары-ай!

Адыра қалғыр, көк Жайық,
Аңырап қалған қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кетпегей еді ырысым.
Таудағы тарлан бөрі едім,
Тарылған сынды тынысым.
Кейінгі өскен жас бала,
Ақ балтырын түрініп,
Басарына ерініп,
Көкірегі күйініп,
Тек тірлікке сүйеніп,
Ықтиярсыз жүгіріп,
Азуы түкті кәпірдің
Етпегей еді жұмысын!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Екеу-екеу сөйлесіп,
Біздің кейінгі өскен жас бала
Аузы түкті кәпірдің
Соқпаса екен пайдасын!

Буыршынның жалғыз қырқар азуы,
Бөкеннің желіп өтер төрт саны,
Бұғының ауыр қара мүйізі,
Бидайықтың жалғыз соғары,

Қашағанның ұзын құрығы,
Ақ Орданың тіреу сырығы,
Айдаса – қойдың көсемі,
Сөйлесе – тілдің шешені.

Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген.
Күз жіберіп, жаз мінген,
Жазаласа – екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бурадай тіздеген –
Мен – Қарғабойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы-қазақ елімнен!

Доспанбет Азаулы (1490–1523)

Жырау, қолбасшы, батыр. Доспамбет жырау қазақ халқының қалыптасу кезеңінде өмір сүрді. Кіші Ноғай ордасында әскери қолбасшы болды. Дешті Қыпшақты көп аралаған, Бақшасарайда, Стамбұлда болған. Қырым ханының жағында көптеген әскери жорықтарға қатысқан. Доспамбет жырау тайпааралық ұрыстардың бірінде 1523 жылы Астрахан маңында қаза тапты. Доспамбет жырау жырларынан оның мұрат-мақсаты, түсінік-талғамы, дүниеге көзқарасы анық аңғарылады. Отан қорғау, елге, жерге деген сүйіспеншілікті бейнелейтін жырларында қырым, ноғай, қазақ жұртының іргесі бүтін, ешкімге бас имейтін ел болып отырған заманды аңсау сарыны байқалады. Жырау ол заманды қайтып келмес бақытты өмір ретінде толғайды. «Айнала бұлақ басы таң», «Тоғай, тоғай, тоғай су», «Азау, азау дегенің», «Арғымаққа оқ тиді», «Қоғалы көлдер, қом сулар», «Айналайын, Ақ Жайық» т. б шығармалары бар. Жырау өткен өмірді жырлағанда туған ел, өскен жерге деген ыстық махаббатын келер ұрпақ болашағымен байланыстыра сипаттайды. Олардың да ертең еліне қорған, тірек болуын қалайды.

Қоғалы көлдер, қом сулар
Қоныстар қонған өкінбес.
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес.
Кілең бұздай кілшейтіп,
Көбелер киген өкінбес.
Жұпарын қардай боратып,
Арулар құшқан өкінбес.
Торы төбел ат мініп,
Той тойлаған өкінбес.
Құрама шапшақ көп қымыз
Құйып ішкен өкінбес.
Екі арыстап жау шапса,
Оқ қылқандай шаншылса,

Қан жусандай егілсе,
Аққан судай төгілсе,
Бетегелі Сарыарқаның бойында
Соғысып өлген өкінбес!

Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме,
Қатарланып, қарланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме!
Қабырғадан қараған
Достым менен дұспаным:
«Апырым, ер Доспанбет!» дегей ме!..

Азау, Азау дегенің
Өл-Ғұсман паша жұрты екен,
Дін ісләмнің кірті екен.
Азаудың ер Доспанбет ағасы
Азаудың бір бұрышындай нарты екен!
Білейім мен жаман күн
Болатсыз қылыш кесерін,
Айналасы алты жылдың ішінде
Есақай, Қосай – екі ұл Азау билеп өсерін!

Айнала бұлақ басы – тең,
Азаулының Стамбұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет Ер Доспанбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ,
Би ұлынан несі кем!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем!
Азаулыда аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де алмаға ат байлағаны жоқ еді!
Сере, сере, сере қар,
Асты кілең, үсті мұз,
Күн-түн қатса жібімес,
Мен көлікке қосымды артқанмын,
Көмбідей ару жаларға
Күректей мұзды тондырып,
Кірмембес ауыр қолға бас болып,
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын!
Дүниенің басы сайран, түбі ойран,
Озар сойды бұ дүние
Азаулының Айдамет Ер Доспанбет ағадан.
Ағарып атқан таңдай деп,
Шолпан шыққан күндей деп,
Май қаңбақта ағалардың аты жусап жатыр деп,
Ақ шаңдақты құрып қойған шатыр деп,
Жазыда көп-ақ жортқан екенбіз
Арғымақтың талдай мойнын талдырып,

Үйде қалған арудың
Ақ иіндігін аудырып.
Арғымаққа оқ тиді
Қыл майқанның түбінен,

Айдаметке оқ тиді
Отыз екі омыртқаның буынынан,
Зырлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның уақ тамырдан.
Сақ етер тиді саныма,
Сақсырым толды қаныма,
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты,
Жарықшылар жоқ па екен
Жармай білте саларға,
Жағдайсыз жаман қалып барамын
Жанымда бір туғанның жоғынан!..
Қарағайлы көдік бойында
Қамшым қалды ойында:
Бүлдіргесі бұлан терісі,
Өрімі құнан білдің қайысы,
Шырмауығы алтын, сабы жез,
Бейазының бойында
Күзен, қарсақ жер ме екен!..
Алғаным Әли ағаның қызы еді,
Қас арудың өзі еді.
Маңдайы күнге тимеген,
Желге шашын үрмеген,
Серпіліп адам бетін көрмеген,
Қалай күн кешті екен!
Қосақай, Қосай, Ер Досайдың анасы
Хан қызындай сұлтанның
Айдындықтай ақ білегін жастанып,
Ерен үйін тіктіріп,
Омыраудағы он түймесін ағытып,
Кейінгі қалған көпекке
Қалай да белін шешті екен?!

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?!
Еңсесі биік боз орда
Еңкейе кірер күн қайда?!
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда?!
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда?!
Күмбір, күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда?!
Толғамалы ақ балта
Толғап ұстар күн қайда?!

Алты құлаш ақ найза
Ұсынып шаншар күн қайда?!
Садақ толған сайгез оқ
Масағынан өткеріп,
Басын қолға жеткеріп,
Созып тартар күн қайда?!
Кетбұғадай билерден
Кеңес сұрар күн қайда?!
Еділдің бойын ең жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан
Бозбаламен күліп-ойнап,
Қымыз ішер күн қайда?!

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен.
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен.
Тобыршығы биік жай салып,
Дұспан аттым, өкінбен.
Тоғынды сарты нар жегіп,
Көш түзедім, өкінбен.
Ту құйрығы бір тұтам
Тұлпар міндім, өкінбен.
Туған айдай нұрланып,
Дулыға кидім, өкінбен.
Зерлі орындық үстінде,
Ақ шымылдық ішінде
Тұлымшағын төгілтіп,
Ару сүйдім, өкінбен.
Бүгін, соңды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын.
Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен!..

Озушылар, озмаңыз,
Озсаңыз, бізім бетке бармаңыз!
Бізім бетке барсаңыз,
Есақай, Қосай – екі ұл
Алдыңызға жыр құшақлай
Жылай шықса, не айтарсыз?!
Оларға айтарыңыз сол болсын:
Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамық тосатып,
Келе жата дегейсіз.
Ол айтқанға тимесе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол
Бұрылып оңға түсті дегейсіз!..

Шалкиіз Тіленшіұлы (1465–1560)

Жырау, орта ғасырлардағы қазақ поэзиясының көрнекті өкілі. Жыраудың әкесі, сахара феодалдарының бірі болса, шешесі Кіші жүздің ұйтқысы болған, орыс деректерінде Сыртқы Орда аталатын ұлыстың әмірі Мұса бидің қызы еді. Ол үш айлығында анасынан айрылып, нағашыларының қолында тәрбиеленді. Шалкиіз жас кезінен-ақ ер жүрек жауынгер әрі талантты жырау ретінде даңққа бөленді. Жігіттік шағы Ноғай Ордасындағы Мұса бидің маңайында өтті. Кейіннен Үлкен Орданың әміршісі Мансұрұлы Темір бидің және ноғайлы Жүсіп бидің төңірегінде, өмірінің соңғы кезін қазақ ханы Хақназар маңында өткізді. Жырау туындылары әсерлі, өткір, аз сөзге көп мағына сыйғызған сұлу сазды көркемдігімен ерекшеленеді. Оның «Асқар, асқар, асқар тау...», «Қоғалы көлдер...», «Арғымақ ару аттар...», «Ор, ор қоян, ор қоян...», т. б. шығармаларында орта ғасырлық қарапайым көшпелілердің өмірі туралы нанымды, моральдық, этикалық түсініктер көрініс тапқан. Ал «Алаштан байтақ озбасы...», «Жапырағы жасыл жаутерек», «Ер шобан», т. б. жырлары ерлік рухқа, асқақ романтикаға толы. Шалкиіздің халық арасына ең көп тараған шығармалары — «Би Темірге айтқаны», «Би Темірді қажы сапарынан тоқтатуға айтқан» толғаулары. Ол ертедегі қазақ поэзиясының өлең өрнегін байытқан ақын.

Егеулеген болат ете алмас.
Есендікте малыңды бер де, батыр жи,
Басыңа қыстау іс түссе,
Дұспанның қолы жете алмас!
Бар күшінді сынамай,
Балуандармен күреспе —
Таң боларсың әлемге,
Сөз боларсың күлемге.
Ақылсыз достыдан
Ақылды дұспан артық-ты,
Дұспаныңнан бір сақын.
Ел ішінде айқасып,
Ойнап жүрген достарыңнан мың сақын.
Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасыңа.
Жаманға сырыңды қосып сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман айғақ болар басыңа.
Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке,
Түгел іс қойып болмас бір кепке.
Сен — алтынсың, мен — пұлмын,
Сен — жібексің, мен — жүнмін,
Сен — сұлтансың, мен — құлмын,
Сен — сұңқарсың, мен — қумын,
Жемсауыңа келгенде, Сұлтан ием, сом жүрегім аяман!
Саған дұспан — маған жау,

Керекті күні алдында
Ғазизленген сұлтан жаным аяман!!

Жақсының жақсылығы сол болар –
Жаманменен бас қосып,
Сөйлемекке ар етер;
Жаманның жамандығы сол болар –
Сөйлесе, дәйім бетін қара етер;
Бір жақсыға басың қосып сөз айтсаң,
Сол жаман сырың сақламай,
Әрдайым дұшпаныңа әр ісінді қор етер.

Күпшек санды тіл жалмаған күренді
Тілеген достан аяман!
Тілекті бірге тілеген
Малымды достан аяман!
Тайғақ кешу, тар жерде,
Менім достым бар-ды һәр жерде,
Іздесем, табылмайды тар жерде.
Табылмаса, қайтейін,
Мен ісімді Хаққа тапсырғанмын һәр жерде.

Жалп-жалп ұшқан жапалақ
Аттансаң жазы түзде көрерсің,
Жаман туған бар болса,
Жаман жолдас көп болса,
Жазаны содан көрерсің.

Туырлықсыз қара үйге
Ту байламақ не керек!
Туғаны жоқ жалғызға
Көп ішінде суырылып,
Жауға шаппақ не керек!

БИ ТЕМІРДІ ХАЖ САПАРЫНАН ТОҚТАТУҒА АЙТҚАНЫ

Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиедің кемеге,
Ниет еттің Тәңірінің үйі Кебеге!
Жүк тиесең, кетерсің,
Ниет етсең, жетерсің,
Жетсең, тауап етерсің,
Етектеп жиған көп халқың,
Сұлтан ием, кімге асмар етерсің!..

Ашалай шалың ақталап,
Шемшірлігің ноқталап,
Шал сақалың жылаттың,
Атаңнан қалған көп халықты
Ер өзінден соңратын
Тек бір жардан құлаттың!
Қара басты ақ күспен
Кендір баулы ақ желкен
Көк теңізді жал толқынға жектірдің!
Қара сия, ақ қағаз
Дестіге өнер төктірдің!
Бұ кеткеннен қайтпасаң,

Ел, әйелің, сәбиің
Көзінің жасын төктірдің,
Қабырғасын сөктірдің!
Едігеден туған ұғылдың
Мырзасы өзің болғансың,
Атаң кумас бурасың, һәр ісіңде турасың.
Ер өзінден соңратын
Емен салдай батар ол.
Алыс жерден мөһрлі шұбар хат келсе,
Күйбеңдескен көп жаман
Құлағын салып тұрар ол.
Ақ ала таудың алдында
Ақ ала жылқы жусайды.
Айналдырып қарасам,
Сол жылқынын ішінде
Ат тапқандай бие жоқ.
Жолың да болсын, ау, ием,
Сен де кетіп барасың.
Енді өзінден соңратын
Жұртқа бір лайық ие жоқ.
Темір еді биіміз,
Теңіз еді халқымыз,
Тебірлерге қалғанда
Теңселер сой-ды ауыр ноғай жұртыңыз
Соқса бір жілік сындырған,
Көк қоянның қос құлағын тұндырған,
Көгілдірдің жез қанатын сындырған,

Тегеурінді болат темірдің
Тегеуріні өзіңсің!
Айдынды көлге қал шауып,
Тоғызын соғып ұшырған
Қу сұлтаны саһарсың!
Саһарыңды сайлап қаусырған
Боз сұңқарым өзіңсің!
Тебірдің жұртта не ісі бар,
Тепкісіздің сеніменен не ісі бар,
Сұлтан ием, жұрт иесі өзіңсің!
Соқса бір қурай сындырмас,

Құладың жаман қу алмас,
Құладың құдың теңі түгіл-ді.
Тебіренсе ауыр жұртын тындырмас,
Тебір жаман жұрттың теңі түгіл-ді.
Тіленшіұғлы Шалкиіз,
Иесі би Темірдің тұсында
Бұлтқа жете жаздады бұ мүйіз.
Иесі би Темірден соңратын
Тұқылдықтан тарсылдап,
Үзілер болғай сол мүйіз.
Әбсінде ғалым жидырып,
Ақ кітабын жайдырып,
Ай, Хан ием, сұраймын:
Тәңірінің үйі Кебені

Ибраһим Халил Алла жасапты,
Ғазырейіл – жан алмаға қасап-ты.
Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,
Қисайғанды түзетсең,
Тәңірінің үйі Бәйтолла,
Сұлтан ием, қарсы алдыңда жасапты!

Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты.
Жаманға жақыным деп сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты!
Асау тулап жықпаса,
Артқы айылдың беркі игі.
Жағаға дұспан қолы тимеске,
Артыңда туысқанның көбі игі.
Күндердің күні болғанда,
Қырға шықпас жаманның
Барынан да жоғы игі!

Арқаның құба жонында
Арыстан ойнар шарқ ұрып,
Атайы ердің тұсында
Тұлпары тұрар тарп ұрып,
Сол жаман елден кетер деп,
Артынан жақсылар қалар шақырып...

Көктеп мінген еріңнің
Астында көп жүгірер күлік бар,
Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.
Көрінгеннің бәрін де кісі деменіз:
Күпе-күндіз тал түсте

Тараңдап түзге кетер кісі бар.

Ау, бөрілер, бөрілер,
Берімін деп жүрерлер!
Һәрбірінің баласы
Алтау болар, бес болар,
Ішінде абаданы бір болар.
Абаданынан айрылса,
Олардын һәрбіреуі
Һәрбір итке жем болар.

Шағырмақ бұлт жай тастар,
Ағытқан қойды жол бастар,
Ақ желкенді жел бастар,
Ғадыл төре ел бастар,
Батыр жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар.
Құс жинасаң – бүркіт жи,
Қыс тоныңды түлкі етер,
Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас, тозбас мүлкі етер.
Бір жаманмен дос болсаң,
Күндердің күні болғанда,
Жүмле ғаламға күлкі етер.

Бұз үстіне от жаққан,
Бұзмай бұлан пісірген,
Мен иемнің бөрлі ала тасы едім.
Иә, ием, сенің сырың мен білем,
Менін ием би Темірдің әрі өзім
Жау көрген күн жүрегінің басы еді
Көз үстінде қасы едім!..

Арғымақ ару атлар сескенсе,
Ақ тігердің қарсы алдында жусар ма?
Ойда қазақ кеп жортса,
Беллерін күміспенен құрсар ма?
Тәңірі жанын алмаса,
Тау аралап жол салмай,
Тас аралап құс салмай,
Арқаның баурын қыдырмай,
Арғымақ ару атлар арытпай,
Жат жерлерге бармай өзін танытпай,
Өзден болмай би болмай,
Атаның батыр туған ұлына
Ойда жатмақ ұсар ма?!

Қатынасы биік көлдерден

Қатар түзеп қу ұшар,
Алға сап тіз оқ ата көрмеңіз,
Қандыауыздан сыйлы жебе сайламай;
Атаның ұлы ер жігітке
Арту-арту бел келер,
Оқтан қатты сөз келер.
Алға сап жауап бермеңіз,
Арғы түбін ойламай!

Ор, ор қоян, ор қоян,
Ор қоян атлы бір қоян,
Он екі көжек атасы —
Қаудырқұлақ шал қоян
Жүйрікпін деп мақтанбас.
Жүйрікпін деп мақтанса,
Ұзын жолдың үстінде
Оралып ойнап тұрған
О дағы бір құба арланға жолығар!

Алма мойын сам үйрек
Ана Еділден көксіген,
Көлді тастап, қырға ұшса,
О дағы бір тарланға жолығар!
Далада құлан, домбай шұбырса,
О дағы бір егеулі оққа жолығар!

Тағыдай түн түре қараған,
Таң берісіп жусаған,
Тарпандай тізесін бүгіп су ішкен
Арқада мезгілсіз жылқы жусаса,
О дағы бір аш қасқырға жолығар!

Сөйлегенде сөзі аузына сыймаған,
Еріккенде қызыл тілін тыймаған
Ғақбытлы сол жаман
О дағы бір пәлеге жолығар!

Атадан алтау тудым деп,
Салмақтама неменді.

Салмақтасаң неменді,
Тәңірі тесер тебенді:
Бір жеке туғанға жолығып,
Өкпесі сонда торығар.

Балпаң, балпаң басқан күн,
Бай ұлынан асқан күн,

.....
Орманбет би өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн.
Жез қарғылы құба арлан

Жетіп түлкі шала алмай,
Жалған аңын ала алмай,
Қорашыл төбет болған күн.

Оң қанатын теріс соғып,
Лашын құс қу ала алмай қалған күн.
Ораздының он ұлы
Ойын салып жүргенде,
Жиырлының жалғызы
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн!

Жиёмбет Бортоғашұлы (XVII ғ.)

Жиёмбет Бартоғашұлы 1570-1575 жылдар аралығында (нақты туған жылы, айы, күні белгісіз) дүниеге келіп, 1643 жылы өмірден өткен. Жиёмбет қазақ даласына әйгілі жырау, би әрі батыр болған. Ол Кіші Жүздің Байұлы тайпасынан, Тана руынан шыққан.

Жиёмбет жас шағын бүгінгі Батыс Қазақстандағы Өзен, Жем, Арал елді мекендерінің аралында өткізген. Ол 16 жасынан бастап беделді тұлғалардың, хандардың, билер мен батырлардың қасында жүріп ел билеу ісіне араласқан. Уақыт өте батырлығымен қоса шешендігімен көптен дараланған Жиёмбет Есім ханның беделді биі және батыры болды. Шапқыншылық жылдарында ерлігімен көзге түсіп, ханның жауынгер жасаған басқарып, қолбасшы дәрежесіне дейін көтерілді.

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып, бұйырдың
Басын бер деп батырдың –
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісін жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес.
Жол тосып, алып кетіпті
Қалмақтан алмақ сыйыңды.
Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды.
Бастап келген өзге емес,
Жиёмбет сынды биің-ді.
Малын салып алдына,
Әр саладан құйылды,
Он екі ата Байұлы
Бір Тәңірге сыйыңды.

Еңсегей бойлы Ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менім кеңесім.
Ес білгеннен, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесің,
Қолтығыңа болдым демесін.
Ертеңгі күн болғанда,
Елің кеңес құрғанда,
Айналып ақыл табарға
Есіктегі ебесін,
Сонда, ханым, не десің?!
Мен жоқ болсам, Есім хан,
Ит түрткіні көресің.
Жиымбет қайда дегенде.
Не деп жауап бересің?..
Меніменен, ханым, ойнаспа,
Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайыңдай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай.
Көруші едім, Есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай.
Сырым саған түзу-ді
Садаққа салған бұлыңдай.
Жұмыскерің мен едім

Сатып алған құлыңдай.
Жүруші едім араңда
Өзіңнің інің менен ұлыңдай...
Мен, өлсе, құнсыз кетер деме сен
Кешегі өзіңнің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлыңдай!
Тілеуберді құлың мен емес,
Мұның, ханым, жөн емес.
Менің ер екемді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің,
Дегенімді қылғансың,
Қайратымды білгенсің.
Ағбытпа, ханым, күннен соң,
Сіздің естен кеткенмен,
Біздің естен кеткен жоқ:
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...

Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған
Қаз мойынды ханшаңыз
Қалада тұрып жылаған...
Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан!
Қайырылып қайыр қылуға
Қылығын жоқ ұнаған.
Қайратым қанша қайтса да.

Мұныға, ханым, шыдаман!
Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін.
Ат сауырын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін!

Қол-аяғым бұғауда,
Тарылды байтақ кең жерім!
Арманда болып барамын,
Қоштасуға аял жоқ,
Қалқаман, Шолан ерлерім!
Қайырылып қадам басарға
Күн болар ма мен сорға,
Өзен, Арал жерлерім?!
Қиядан қолды көрсеткен
Төбеңе шығар күн бар ма,
Жотасы биік Дендерім?!
Қайырымсыз болған хандарға
Тиер ме екен бір күні
Жолбарыстай шеңгелім?!

Басы саудың түгел-дүр
Толған тоғай малы-дүр.
Тоқтамай соққан толағай
Толастар мезгіл жеткей-дүр.
Керегеге ілінген
Шабылмаған семсер тұр.
Жаудан алмай кегімді,
Есіл де өмір өткен құр.
Азап шектім аралда
Ханға қарсы тұрам деп.
Түн ұйқымды бөлгенмін,
Жұртымды жәнге салам деп.

Бас кессе де басылмай,
Ақ ісімді жасырмай,
Атқа мінген ер едік,
Қашырды бүйтіп елімнен
Күйеуден безген қатындай.

МАРҒАСҚА ЖЫРАУ (XVII ғ.)

Ақын, жауынгерлік рухтағы жырларды шығарушы, қазақ поэзиясындағы көне дәстүрді жалғастырушы. Жалпы жыраудың өмірі, шығармашылығы туралы бізге жеткен деректер тым аз. Дегенмен қолда бар деректерге қарағанда Марғасқа жырау Есім ханның жорық жырауы, қол бастаған батыры болған. Қилы замандарда шапқыншылықтар мен жорықтардан халықтың жанын сақтап, малын қорғау ханмен қатар осы тұлғалардың да жауапкершілігінде болған. Есім ханның жорық жырауы ретінде елдің тыныштығы үшін аянбай еңбек еткен ол халықты жәбірлеген мейірімсіз хандарды аяусыз сынаған.

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын!
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңрісіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың.
Алтын тақта жатсаң да,
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігіңе келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды!

Бұқар жырау Қалқаманұлы (1693-1787)

Әйгілі жырау, Абылай ханның ақылышы-биі, абыз. Жұрт оны «Көмекей әулие» деп атаған. Сөйлегенде үнемі қара сөзбен емес, көмекейі бүлкілдеп, түйдек-түйдек жырмен сөйлейтін болған. Көбіне-көп Абылай ханның өтінішімен, «сәуе айтишы» деген тілегімен түсінде көрген істерін болжап айтады екен, бұлары дәлме-дәл келіп отырған. Жырау қазақ халқының жоңғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап бере білген. Осындай ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кеңес беріп, ел-

жұртты басқыншы жауға қарсы күресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салған. Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды күрестің жыршысына айналған. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық бірлігін сақтап калатын көсем тұрғысында үлкен сенім артқан. Абылай хан да сол биік талаптан табылып, елдің бірлігі мен жарқын болашағы үшін жан аямай қызмет еткен. Жырау сол азаттық жолында өлімге бас байлап, ерліктің небір гажайып үлгілерін көрсеткен хан мен оның батырларын жырға қосып, олардың өшпес әдеби бейнелерін жасаған.

Қыста соғым соймаған,
Марқа етіне тоймаған.
Ас қадірін біле ме?

Бөрілі таудан аспаған,
Бедеуге қамшы баспаған.
Ат қадірін біле ме?
Жайлы жерге жатпаған,
Дәмді тағам татпаған
Жат қадірін біле ме?

АБЫЛАЙ ХАН

Күпшек санды күреңді
Тәбияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан.
Алапасын арттырып,
Арпалап атты қунатқан.
Лабажы деген бір елді
Антыменен улатқан.
Еренше мен Серенді
Тозғындатып шулатқан,
Періштесін жұрт үстінен дулатқан.
Еңсесі биік боз орда
Салтанатқа орнатқан.
Болаттан шеге қақтырып,
Шаңырағын торлатқан.
Үшбу жердің бектерін
Жасыл келге мәслихатқа келтірген.
Мыс табаққа (ас) толтырған.
Қазығын қалайыдан қақтырып,
Тоқпағын сом алтыннан соқтырып,
Нақыра күмүш шаптырып,
Былғары саба піштіріп,
Шыны аяқпен іштірген.
Орындығын оймыштап,
Ұлы нақыш салдырған.
Сандығын сары алтынға малдырған.

Көшсе қырқы арта алмас,
Қырық мың атан тарта алмас.

Қызыл аяқ мал жиып,
Қалишасын алдырған.
Алғын, шығын арқалап,
Бетіне бедер қамқа салдырған.
Туырлығың қара киіз,
Түрілулі бір түңлігің
Ошағадан ұстатқан.
Байтағың байып мал беріп,
Байтақты жерге қыстатқан.
Әділдігін Наушаруан әділге жеткізген.
Жомартлығын Хатымтай жомарттан өткізген.
Күнде мейман күзетіп,
Кесек-кесек ет берген.
Имандының ісіне қарап бет берген,
Бір құдайдың дидарын
Сен көрмесең, кім көрер?
Табандасқан дұшпанға
Күнінде қылыш шауып өткерген.

Көш бастау қиын емес,
Қонатын жерде су бар.
Қол бастау қиын емес,
Шабатын жерде жау бар.
Шаршы топта сөз бастау қиын,
Шешуін адам таппас дау бар.

Бірінші тілек тілеңіз:
Бір аллаға жазбасқа.
Екінші тілек тілеңіз:
Өзәзіл, пасық, залымның
Тіліне еріп азбасқа.
Үшінші тілек тілеңіз:
Үшкілсіз көйлек кимеске.
Төртінші тілек тілеңіз:
Төрде төсек тартып жатпасқа.
Бесінші тілек тілеңіз:
Бес уақытқы бес намаз
Біреуі қаза қалмасқа.
Алтыншы тілек тілеңіз:
Алты қанат ақ орда,
Ардақтаған аяулың
Күнінде ертең біреуге
Тегіннен-тегін олжа болмасқа.
Жетінші тілек тілеңіз:
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан сасып тұрмасқа.
Сегізінші тілек тілеңіз:

Сегіз қиыр шартарап
Жер тұлданып тұрмасқа.
Тоғызыншы тілек тілеңіз:
Төреңіз тақтан таймасқа,
Тоқсандағы қарт бабаң
Топқа жаяу бармасқа.
Оныншы тілек тілеңіз:
Он ай сені көтерген,

Омыртқасы үзілген,
Аязды күнде айналған,
Бұлтты күнде толғанған,
Тар құрсағын кеңіткен,
Тас емшегін жібіткен
Анаң бір аңырап қалмасқа.
Он бірінші тілек тілеңіз:
Он бармағы қыналы,
Омырауы жұпарлы,
Иісі жұпар аңқыған,
Даусы қудай саңқыған,
Назыменен күлдірген,
Қылығымен сүйдірген,
Ардақтап жүрген бикешің
Жылай да жесір қалмасқа.

Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң?
Құбылып тұрған бәйшешек
Қурай болар солған соң.
Хандар киген қамқа тон
Шүберек болар тозған соң.
Еңсесі биік кең сарай
Кемтік болар бүлген соң.
Төрде отырған биіңіз
Төресін жаңылар алған соң.
Төркіндеген бикешің
Елеусіз қайтар малдан соң.
Доңғалақ арба жүре алмас
Екі арысы сынған соң.
Жігіт жақсы бола алмас
Алғаны жаман болған соң.
Қос, қос орда, қос орда,
Қосыла қонбас жаудан соң.
Қоспақ өркеш сары атаң
Қом жасамас майдан соң.
Төсі аршынды сұлудың
Күйі белгілі байдан соң.
Байдың ұлы көрпелдес,
Шұбалаңқы тартады
Айдап жүрген малдан соң.
Үлдемен басын ораған,

Тарақпен шашын тараған,
Қиғаштап қырын қараған,
Езуін ашып күлгенде,
Күрек тісі қасқиған,
Бұрала басып бұлғақтап,
Қынай белін буынған,
Не болар ол жардан соң?!

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз. .
Айнала ішсе азайып,
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз.
Жарлыны жарлы деменіз:
Жарлы байға тең келіп,
Жайлауға жарыса көшпес деменіз.
Жалғызды жалғыз деменіз:
Жалғыз көпке теңеліп,
Бір жапанда соғысып,
Көлшік алмас деменіз.
Қурай бітпес құба жон
Құлан жортпас деменіз
Құрсағы жуан боз
Құлын салмас деменіз.
Құлық туған құлаша
Құрсақтанбас деменіз.
Қу таяқты кедейге
Дәулет бітпес деменіз.

Күллі әлемді қаратқан,
Ең алдымен алланы айт.
Бойына жан таратқан
Аты жақсы тәңірді айт.
Төрт шәдиар Мұстафа
Кітап ашқан ғалымды айт.
Мұхаммедтің аяты,
Алла сөзі – құранды айт.
Пайғамбардың сүндеті,
Бес уақытқы намазды айт.
Тәңірім салса аузыңа,
Жан жолдасың иманды айт.
Жамандыққа – жақсылық,
Көктегі иең Тәңірді айт.
Қара қылды қақ жарған
Наушаруандай әділді айт.
Арсы менен күрсіні айт,
Лауқы менен кәләмды айт.
Құдіретімен жаратқан
Он сегіз мың ғаламды айт.

Ақтан сия танытқан
Дәуіт пенен қаламды айт.
Сөйлеу үшін жаратқан
Сөз анасы – сәлемді айт.
Тірілікте сыйласқан
Ата менен анаңды айт.
Адам үшін жарасқан
Қызықты нәубет балаңды айт.
Өлгеннен соң жер жұтқан
Қараң қалған денеңді айт.

Алла жақтаған зар болмас,
Ақтың жолы тар болмас.
Тар пейілді кеңімес,
Кең пейілді кемімес.
Қартайсаң, қарт бабаңды сыйлай бер,
Күндердің күні болғанда
Кімдер де кімнің дейсің белі бүгілмес?!
Ибраһим Халил жасады
Тәңірім үйі Кебені.
Батырлар үшін жаратқан
Берен сауыт, жебені.
Сол себепті, жарандар,
Сыйлай бергін көнені.
Сыйламаған күн қылар
Өзін тапқан енені.
Ибраһим Халил жасады
Тәңірім үйі мешітті.
Құдайды білмес бейнамаз
Құдайынан кешіпті.
Құдайыңа құл болсаң,
Шын жаратқан ұл болсаң,
Құдай тағалам өзі берер несіпті.
Ұрғашының жақсысы
Әбжыландай есіліп,
Біз жорғадай бұлғаңы.
Қырға шықсам көрер деп,
Пана тұтар жылғаны,
Ұрғашының жаманы
Өсек-дүкен құрғаны,
Құдайының ұрғаны.
Өсек пенен ғайбатты
Зина менен ұрлықтан,—
Бұрынғы өткен жақсылар
Онан да жаман десіпті.

Ақсамнан биік тау болмас,
Бауырынан қашқан күзен көрінбес.
Ақшам батпай түн шықпас,

Ақ таң атпай күн шықпас,
Ажал жетпей жан шықпас,
Етекті кессең жең болмас,
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Қараша торғай қаз болмас,
Шағала келмей жаз болмас,
Шаңқан болмай боз болмас.
Іштен қыңыр туғанды
Тезге салсаң түзелмес.
Қара қойдың терісін
Сабындап жусаң ағармас.
Қалған көңіл табылмас,
Өзіңнен тумай ұл болмас...
Екі жақсы қас болмас,
Екі жаман дос болмас,
Дос болғанмен, хош болмас.
Екі жақсы дос болмас,
Дос болса, түбі бос болмас.

Сәлем – сөздің анасы,
Ғалек алған данасы.
Шығанақтан шырқайды
О біреудің танасы.
Оның сөзін тыңдасаң,
Баяғы айтқан жаласы.
Өтірікті шын қылған
Ол алланың қызыл көзді пәлесі.
Айтқаныңа көнбесе,
Айдауыңа жүрмесе,
Көңілінде болған аласы.
Бәріміз де, сұрасаң,
Қотанбайдың баласы,
Арғындардың сабасы.
Қарақожа бас болып,
Қабыл да болған дұғасы.

Жақын жерден шөп жесе,
Жердің сәнін кетіреді.
Ағайынның аразы
Елдің сәнін кетіреді.
Абысынның аразы
Ауыл сәнін кетіреді.

Жарқ-жарқ еткен жайда бар,
Жарау семіз байда бар,
Құйрығы бітеу қойда бар.
Қос қанаты күймеген
Қанаты бүтін қуда бар.
Ат тұяғы тимеген

Ақ кірпіш тас суда бар.
Әзірейіл келгенде
Жан қалар жер қайда бар?!

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса үй кетер.
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жаламенен бас кетер.
Жаманмен жолдас болмаңыз,
Көрінгенге күлкі етер.
Жақсымен жолдас болсаңыз,
Айрылмасқа серт етер.
Ит жүгіртіп, құс салсаң,
Тонынды түгел түлкі етер.
Шын досыңмен сырлассаң,
Езіліп ерек сыр шертер.
Сыпайы сырын білдірмес,
Ақырын ғана бүлк етер.

Көкте бұлт сөгілсе,
Көктеп болмас, не пайда?
Көкіректен жан шықса,
Қайтып келмес, не пайда?
Дін мұсылман болмаса,
Тіл мұсылман не пайда?
Қызда қылық болмаса,
Құр шырайдан не пайда?
Ерге дәулет бітпесе,
Шүлдіреген қызыл тілден не пайда?
Мал араға түспесе,
Құр айтқаннан не пайда?
Байға қайыр бітпесе,
Малынан келер не пайда?
Өзіңе ерік бермесе,
Азат бастан не пайда?
Шын қуанып күлмесе,
Ыржиюдан не пайда?
Өзге алып жеріңді,
Егестіріп еліңді
Билегеннен не пайда?!

Алыстан қызыл көрінсе,
Манат емей немене?
Көтеріліп ұшқан соң,
Қанат емей немене?
Екі жақсы бас қосса,
Санат емей немене?
Қамшылатып жүгірген
Шабан емей немене?

Айтқаныңды білмесе,
Жаман емей немене?
Сұрағанда бермеген
Сараң емей немене?
Кісі ақысын көп жеген
Арам емей немене?
Ішке бүккен қулығың,
Амал емей немене?
Сусағанда ішкен су
Шекер емей немене?
Еңбексізге біткен мал
Бекер емей немене?

Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар.
Қара көзден нұр тайса,
Бір көруге зар болар.
Батпақты сайға су түссе,
Атың арып келгенде
Өткел бермес өтерге.
Қайырсыз итке мал бітсе,
Аңқаң құрып келгенде
Саумал бермес ішерге.
Жаман болса алғаның,
Һәммәтлі туған есіл ер,
Күнің қараң кешерде.
Киім тіксе ол қатын,
Жағасы кетер жалпыып,
Етегі кетер салпыып,
Үлгі болмас пішерге.

Он сегіз мың ғаламды жаратқан.
Айтар болсаң, алланы айт.
Кемелді етіп санатпен
Саулық берген тәңірді айт.
Аузыңа иман үйреткен
Ғалиассалам Мұхаммедті айт.
Мұсылман болсаң, алдымен
Іншаллаһи, бісмілданы айт.
Таңертең азан шақырған
Даусы сұлу молданы айт.
Өз жынысының ішінде
Даусы ащы тырнаны айт.
Тауық жүнді таз тырна
Тақыршақ жерге қонбас па,
Таралып жүні қалмас па?
Ақ сұңқар құстың баласы
Ұяда алтау болмас па?
Ұяда алтау болғанмен,

Оның ішінде біреуі-ақ алғыр болмас па?!
Алғырының белгісі –
Ұзақтан жемді ілмес пе?
Бірге туған ұялас.
Бізге сауға демес пе?
Өзі аштан өлсе де,
Айырып жемін бермес пе?
Сөйтіп жүрген кезінде
Алғырынан айрылса,
Қанаты түптен қайрылса,
Құс жаманы жапалақ,
Оған да қор болмас па?!
Адамзаттың баласы
Атадан алтау тумас па?
Атадан алтау туғанмен,
Оның ішінде біреуі арыстан болмас па?!
Арыстанының барында
Жорғасы болса мінісіп,
Торқасы болса киісіп,
Толғамалы қамшы алып,
Толғай да толғай дәурен сүрмес пе?!
Сөйтіп жүрген кезінде
Арыстаннан айрылса,
Қанаты түптен қайрылса,
Ел шетіне жау келсе,
Ел ішіне дау келсе,
Бел буып жауға шаба алмай,
Белдесіп жауды жеңе алмай,
Алдына келген жақсының
Қадірін де біле алмай,
Қадір-құрмет қыла алмай,
Артында қалған жамандар
Бас-басына тозбас па?!

Бұқарекен – біз келдік
Ақан, Төбет байларға.
Бесті берсең семіз бер,
Жаздай мінер жайлауға.
Бермеймін деп атама,
Асауыңды матама,
Шылбырынан бір тартсам,
Шамырқанып, шамданып,
Шалқасынан жата ма?!
Алпыстағы Бұқардың
Сілесі құрып қата ма?!
Құлдарың мен күңдерің
Мерекеге бата ма?!
Келіп едім өзіңе,
Түнеугі айтқан сөзіңе.
Тіпті разы болмаймын
Керегенің басында

Екі қарыс бөзіңе!
Бермей қалсаң осы жол,
Жолықпан деп ойлама
Жортуылшының тезіне.

Шашырап шыққан қандар көп,
Шашау жатқан малдар көп.
Қайсыбірін айтайын,
Айта берсем сөздер көп.
Үй артында төбешік,
Ерттеулі тұрған ат болар.
Қариясы кімнің бар болса,
Жазулы тұрған хат болар.
Өзіңнен туған жас бала
Саудагердей сарт болар.
Өзіңмен бірге туысқан
Алаштан бетер жат болар.
Сыйынған пірін саудалар,
Бір құдайға шет болар.

Өтермемен кетер ме
Жарлы-жақыбай байғұстар?
Байдың малын көтерме:
Өлтіріп алсаң пәлесің
Төлеуге шашын жетер ме?!
Аздың да ісі бітер ме,
Көптің де ісі жетер ме,
Көп ішінде бір жалғыз,
Сөйлеп те сөзі етер ме?!

Рулының оғы қалса, табылар,
Жалғыздың тартатұғын
Жағы қалса, табылмас.
Әкесіз бала сұм жүрек,
Жиын болса, бара алмас,
Барғанмен, орын ала алмас.
Екі көзі жаудырап,
Тұлымшағы салбырап,
Күнінде соның не болғанын білмеймін.
Әкелі бала жаужүрек,
Жиын болса, барады,
Барса, орын алады.
Бітірер сенің дауыңды,
Қайтарар сенің жауыңды,
Күнінде тастан өтер жебесі.

Арту, арту бел келсе,
Атан тартар бүгіліп.

Алыстан қара көрінсе,
Арғымақ шабар тігіліп.
Ел шетіне жау келсе,
Ерлер шығар түрініп.
Ел ішіне дау келсе,
Азулы сөйлер жүгініп.

Абылай ханның қасында
Бұқарекең жырлайды,
Жырлағанда не дейді?
Соғыспа деп жырлайды
Бұқарекең деген кәріңіз,
Соғыссаң, кетер сәніңіз.
Бізден бұрын өтіпті
Әзіреті Әлі шеріңіз.
Жаулық жолын сүймеңіз,
Мынау жалған сұм дүние
Өтпей қалмас деменіз,
Мұсылман болсаң, кетіңіз,
Сырдарияның суынан
Көлденең кесіп өтіңіз.
Үш жыл малды ту сақтап,
Жиделі байсын жетіңіз.
Шұрайлы жердің ұйығы
Адамы жүзге жетпей өлмеген,
Малы екі рет төлдеген,
Қатын, бала қамы үшін
Солай тамам кетіңіз.
Менің жасым тоқсан үш,
Мұнан да былай сөйлеуім
Маған болар ауыр күш.
Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін
Қылмаңдар жанжал, ерегес.
Бұ қылықты қоймасаң,
Құдайдың бергеніне тоймасаң,
Егер тілімді алмасаң,
Көрерсің сонан тепіріш.

Шүршіт келем деген сөз бар-ды
Көктен түскен төрт кітап –
Енжіл атты кәләмда.
Егер шүршіт келмесін,
Егер шүршіт қаптаса,
Алып бір кетер ақтарып
Көмулі көрден дененді.
Шүршіт келсе, Сырға көш,
Ішетұғын суы бар.
Келіп сізді қамайды,
Үй түндік пен белеңді.

Баяғыдай еркіндеп,
Сарыарқада қалмаңыз,
Сірә ғана шер енді.
Шүршіт келсе, жарамас,
Ай-түйіне қарамас.
Сай суындай сарқырап,
Қалай көшіп барасың?
Найман жатыр өреңде,
Қырғыз жатыр шөленде,
Атың жатыр белеңде,
Түйең жатыр өлеңде!
Он сан алаш билігі
Хан Абылай төреңде.

Ай, Абылай, Абылай!
Сен мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің.
Әбілмәмбет патшаға
Қызметші болып тұр едің.
Сен қай жерде жүріп жетіктің?!
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің!
Сен жиырма беске келген соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар құстай түледің.
Дәулет құсы қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа.
Бақ үйіне түнедің,
Алыстан тоят тіледің,
Қылышыңды тасқа біледің.
Алмаған жауың қоймадың,
Алғанменен тоймадың,
Несібеңді елден тіледің!
Абылай-ау, Абылай,
Момынға келіп бек болдың,
Атасын білмес ұл едің.
Атаңның тегін сұрасаң,
Арқар ұранды жат едің,
Қай жеріңде төре едің?!
Қарсы мен Құзарда
Жалаңаяқ жар кешіп,
Бөз тоқыған сарт едің.
Шешенді және сұрасаң,
Қай алтынның буы еді?!
Оны да мен білуші ем,
Түрікпеннің жерінде
Қашып жүріп күнелткен
Мәскенің қара күңі еді.
Жұлдызың туды-ау оңыңнан,
Жан біткен еріп соңыңнан.

Он сан алаш баласын
Аузыңа құдай қаратып,
Жусатып және өргізіп,
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан.
Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге
Тайталасты үніңіз.
Өзің болған күнінде
Жер-жиһанға сыймады
Азат болған құлыңыз!
Ашуланба, Абылай,
Ашулансаң, Абылай,
Көтерермін, көнермін,
Көтеріп қазыға салармын.
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма.
Басыңа мұнша көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба.
Күнінде мендей жырлайтын,
Мініңді айтып сынайтын
Тоқсан үште қария
Енді саған табылмас.

Ай, Абылай, Абылай!
Қатын алма қарадан,
Қара тумас сарадан.
Қатын алсаң қарадан,
Алды кетпес баладан,
Арты кетпес жаладан.
Қатын алма төреден,
Қатын алсаң төреден,
Еркегі болар жау жанды,
Ұрғашысы ер жанды,
Төре берер ұл туса,
Аузы кеппес парадан.
Мал жинасаң, қойдан жи,
Майы кетпес шарадан.
Ит жинасаң, сырттан жи,
Қойды бермес қорадан.
Аталыдан би қойсаң,
Адаспас жол мен жорадан.
Атасыздан би қойсаң,
Босанбас аузы парадан.
Қалмаса қайнар азайып,
Аққан дария суалмас.
Қалмақтан алсаң бір зайып,
Сүйегіңді жоғалтпас.
Абылайымсың алқатқан,
Отының болсын жантақтан,
Қатының болсын қалмақтан,
Қосының болсын қазақтан!

Сегіз қиыр шартарап,
Төрт құбыланды түгел қып,
Төрінде жатып салмақтан.

Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер.
Айтып-айтпай немене,
Дәуреніңіз аз келер.
Сондай заман жеткенде
Шаңырағың тұл болар.
Еліңе қауіп төнгенде
Ата ұрпағың құл болар.
Қараларың қас болар,
Қаскөйлерің бас болар.
Өзі сары, көзі көк,
Орыстар келер ғалым боп.
Әулиедей көрінер,
Діндәрінің аты – поп.
Поптары болар сазандай,
Кітабы болар қазандай.
Ақыретке барғанда
Ақсүйекті қор тұтқан,
Қараны онан зор тұтқан,
Орыстарды пір тұтқан,
Сорлы болған қазағым,
Тартарсың содан жазанды-ай!

Кіші қара қалмақ бүлерде
Бозылардың билігі
Бұлт бұрқан болысты,
Уағыдадан жалысты,
Буыршындай тіздесті,
Жамандықты іздесті,
Бірін бірі күндесті.
Жаулаған ханын қара оңбас,
Хан қисайса, бәрі оңбас.
Ханын қалмақ жаулаған,
Сөйткен қалмақ оңбаған.
Сол қалмақтың жұрты еді-ау
Үш Қарқара, Көктөбе
Ит те ұлып қалмаған.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұл үйректей болыңыз.
Судан суға шүйгумен,
Көлден көлге қоныңыз.
Байлар ұғлы шоралар
Бас қосыпты десін де,
Маң-мақ басып жүріңіз,
Байсалды үйге түсіңіз.

Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін.
Жат бойынан түңілсін,
Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз.
Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні.
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар мәз күні.
Көк ала ат жаратып,
Көк дабылды байлатып,
Байлар ұғлы шоралар
Көл жағалар жаз күні.
Бұралған назды сұлулар
Қол бұлғайды-ау жаз күні.
Бағылан өскен шоралар
Қыз қыдырар саз күні.
Қымызсыз жиын-той болса,
Қызығы жоқ-ты жаз күні.
Қызыл турам ет болса,
Қызғаныш болар аз күні.
Мал бергенің болмаса,
Пайдасы жоқ-ты аз күні.

Асан ата іспетті
Ен жайлауынан көшкен жұрт.
Зар илеп, баспай өксікті,
Ауыр күнді кешкен жұрт.
Ақтың жолын күзетпей,
Жамандықты тұтқан жұрт.
Сабыр етпей, сандалып,
Сайда көшіп, жортқан жұрт.
Өз ағасын сыйламай,
Өзгенің соңынан ерген жұрт.
Ханына тізгін бермеген,
Орысқа ырғын болған жұрт.
Ханның ойын білмеген,
Жауына таланып қалған жұрт.
Қиюы кетіп сенделген,
Тоз-тоз болған біздің жұрт.
Ақтабан болып шұбырған,
Ата қонысынан ауған жұрт.
Бірауызды болмаған,
Тозуды тосқан біздің жұрт.
Бұқарды мұнша жылатқан,
Сайғақтай саясыз біздің жұрт.
Сендер үшін толғатқам,
Өзіңнен өзің безбе, жұрт.

Керей, қайда барасың,
Сырдың бойын көбелеп?

Сен қашсаң да мен қоймай,
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын
Жауған күндей себелеп.
Ақмырзамды өлтірдің
Ақ сойылмен төбелеп.
Арғымағым барында
Жарысқалы келгенмін.
Азаматым барында
Алысқалы келгенмін.
Жақсы болсаң, сенімен
Табысқалы келгенмін.
Жаман болсаң, шаншысып,
Шабысқалы келгенмін.
Сен танымай кетіп барасың,
Мен – Арғын деген арыспын,
Азуы кере қарыспын.
Сен – бұзау терісі шөншіксің,
Мен – өгіз терісі талыспын.
Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын.
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын.
Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.
Көш соңынан жете алмай,
Есің шығар сол шақта.
Жар басына қонарсың,
Жарты лашық тігерсің,
Ауызыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер.
Бұл қылығың қоймасаң,
Сонау кеудедегі
Дулығадай бас кетер!

Жал-құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз.
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз.
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас.
Жаман қатын алғаның –
Төркініңе бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде
Оңды жауап қата алмай,
Жалғанда қор болғаның.
Таудан аққан тас бұлақ
Тасыса құяр теңізге.

Қанша малы көп болса,
Бай қуанар егізге.
Жаманнан жақсы туса,
Жақсыдан жаман туса,
Тартпай қоймас негізге.

Мырзалық қонаққа пайда, малға қас,
Батырлық жолдасқа пайда, жанға қас.
Өтірік сөз дауға пайда, иманға қас,
Өткір пышақ қынға пайда, қанға қас.

Асқар таудың өлгені –
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені –
Аса алмай таудан қалғаны.
Ай мен күннің өлгені –
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені –
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені –
Қар астында жатқаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

Бірі – етек, бірі жең болған,
Ежелден саған ел болған
Орта жүзден кісің жоқ.
Найзасының ұшы алтын
Кіші жүзден кісің жоқ.
Енді бұған қарап тұрғаннан
Басқа қылар ісің жоқ.

Балалық он жасыңыз
Балғын өскен құрақтай.
Жиырма деген жасыңыз
Жарға ойнаған лақтай.
Отыз деген жасыңыз
Таудан аққан бұлақтай.
Қырық деген жасыңыз
Ерттеулі тұрған құр аттай.
Елу деген жасыңыз
О да бір үлкен бел екен.
Алпыс деген жасыңыз
Күзгі соққан жел екен.
Жетпіс деген жасыңыз
Жетім қалған күн екен.

Сексен деген жасыңыз
Қараңғы тұман түн екен.
Тоқсан деген жасыңда
Ажалдан басқа жоқ екен.

Қазақтың ханы Абылай,
Абылай ханым, бұл қалай?
Ақиықты аспанға
Ұшпастай ғып торлады.
Құлағанға ұқсайды
Қазақтың камал қорғаны.
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Айтпасыма болмады,
Батырың өтті Бөгенбай!

Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған,
Қисапсыз қол көрінсе,
Қорқып жаудан қайтпаған,
Қазақ деген халқынан,
Батыр шыққан даңқынан,
Қарсыласқан асылдар
Қорғасындай балқыған,
Батырың өтті Бөгенбай!

Бұтақты мүйіз бұғысы
Саласында жайылған,
Мылтық атқан мергені
Киігін қойдай қайырған,
Құланы құлындай тулаған,
Түлкісі иттей шулаған,
Қыс қыстайтын жерінді
Аң етімен тау қылған,
Батырың өтті Бөгенбай!

Асу салған тас бұзып
Тарбағатай белінен,
Қол қондырған қос тігіп
Бөрлі деген көлінен,
Қалмақты шапқан шулатып
Ақшәулінің өрінен,
Қоныс қылған Найманға,
Бәрін қуып жерінен,
Батырың өтті Бөгенбай!

Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Қаз дауысты Қазыбек,
Шақшақұлы Жәнібек –
Ормандай көп орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек.

Тұғыр болған сол еді
Сіздей төре сұңқарға.
Бәйгелі жерде бақ болған
Сіздей жүйрік тұлпарға.
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Келмей тұр аузым айтарға,
Батырың өтті Бөгенбай!

Өкпе қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына
Сарып қылған бар күшін,
Қайыры болсын халқыңа,
Сабыр қыл, ойла келмесін,
Қарияң келіп жылап тұр
Еңбегі сіңген ер үшін,
Батырың өтті Бөгенбай!

Аруды таңдап сүйсе де,
Алтынды үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Арманын қоймас адамзат!

Ілімді түгел білсе де,
Қызығын көзбен көрсе де,
Қапалы күні қабарып,
Қайғының түні төнсе де,
Үмітін жоймас адамзат!

Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап көңілі қарайып,
Қара бір көзін жұмса да,
Өмірге тоймас адамзат!

Ежелгі дос жау болмас,
Шірнеуіште хаты бар.
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Көңілінде кірдің таты бар.
Ежелгі дос жау болмас,
Айтысқан оның серті бар.
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Көңілінің тұтқыр керті бар.

Қорғанды шаһар қаласын
Қазақ білмес, сарт білер.
Төс айылдың батқанын

Иесі білмес, ат білер.
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмес, жат білер.
Қойға қошқар құт болса,
Қозы құрттан өлмейді.
Қой бітерде қотаншы ит
Бөріге қой бермейді.
Ауылда абыз бар болса,
Ауыл ала болмайды.
Ел иесі құт болса,
Халқы ала болмайды.
Үлгісіз сөз болмайды,
Матасыз бөз болмайды.
Сөз ұғарлық ер болса,
Айтылмас шын сөз болмайды.
Алтындай асыл сөзіңді
Қадіріне жетіп бағалап,
Тыңдайтын ер кез болмайды.

Биік тауға жарасар
Ығынан тиген панасы.
Терең сайға жарасар
Тобылғылы саласы.
Ер жігітке жарасар
Қолына алған найзасы.
Би жігітке жарасар
Халқына тиген пайдасы.
Ақсақалға жарасар
Тілеуқорлық айласы.
Бәйбішеге жарасар
Еміздіктеген сабасы
Келіншекке жарасар
Емшектегі баласы.
Қыз он беске келгенде
Шашынан көп жаласы.
Бұл жалғанда бір жаман –
Ағайынның аласы.

Ай, заман-ай, заман-ай,
Басты мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай.
Баспақтана жиылып,
Пәни болған заман-ай.
Құл-құтандар жиылып,
Құда болған заман-ай.
Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірткен заман-ай.
Азаматын құлатып,
Жұрт талыққан заман-ай!
Арғымақтың жалы жоқ,

Жабылар жалыменен теңелер.
Жақсылардың малы жоқ,
Жамандар малыменен теңелер.
Арғымақ жалсыз, ер малсыз,
Алланың аманаты болған жан
Қай күні алары болжалсыз.

Ханға жауап айтпасам,
Ханның көңілі қайтады.
Қандыра жауап қатпасам,
Халқым не деп айтады?
Хан Абылай, Абылай,
Қайғылы мұндай хабарды
Сұрамасаң не етеді?
Сұраған соң айтпасам,
Кісілігім кетеді.
Енді айтайын тыңдасаң,
Маған қаһар қылмасаң.
Қарағай – судан қашықтап,
Шөлге біткен бір дарақ.
Шортан – шөлге шыдамсыз,
Балықтан шыққан бір қарақ.
Ойлама шортан ұшпас деп,
Қарағайға шықпас деп.
Күнбатыстан бір дұшпан
Ақырда шығар сол тұстан.
Күн шығысқа қарайды,
Шашын алмай тарайды.
Құдайды білмес, діні жоқ,
Жамандықта міні жоқ,
Өзі сынды бір кәпір,
Аузы-басы жүн кәпір
Жаяулап келер жұртыңа!
Жағалы шекпен кигізіп,
Балды май жағар мұртыңа.
Жебірлерге жем беріп,
Ел қамын айтқан жақсыны
Сөйлетпей ұрар ұртына.
Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаныңды,
Қағазға жазар малыңды,
Есепке салар барыңды,
Еліңді алар қолыңнан,
Әскер қылар ұлыңнан!
Бұл айтқаным, Абылай,
Болмай қоймас артыңнан.
Тексізді төрге шығарып,
Істетер сұмдықты ұйғарып.
Асан сөзі осылай
Бүгін үшін аһ ұрған.

Жауабыма қандың ба,
Естіп болып қартыңнан?!

Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке,
Қарақалпақ Қылышбек,
Тігеден шыққан Сатай, Белек,
Шапырашты Наурызбай,
Қаумен Дәулет қасында,
Бақ-дәулеті басында.
Сенгібай мен Шойбек бар,
Таңсық қожа, Мәмбет бар,
Қасқарауұлы Молдабай,
Қатардан жақсы қалдырмай,
Айнақұл Бәти ішінде,
Өңкей батыр жиылып,
Абылай салды жарлықты.
Қалдан ханды қашырып,
Шеп салған жерін бұздырып,
Ұрысты қатты қыздырып,
Қасым ханның шешесін
Хан Абылай алған-ды...
Жәбірлеген қалмаққа
Тырнағын қатты батырды.
Бұзылып қалмақ кеткен соң:
«Өңкей батыр, жиыл!» – деп,
Хан Абылай шақырды.
Бір төбеге жиылды,
Құм төбедей үйілді.
«Бөліске олжа түссін!» – деп,
Хан Абылай бұйырды.
Басыңа біткен күніңіз,
Құтты болсын ұлыңыз.
Хан Абылай атандың,
Дүниеде шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.
Арманың бар ма, хан ием?
Мәртебелі төбеге
Жауыңды алып жайладың,
Жеті күн кіріп ұрысқа,
Өлімге басың байладың.

Айтар сөзім осы-дүр,
Ақылың бар хан едің,
Мұның түбін ойлағын.

Қызықты күнде қыздырған,
Арандатқан жиырма бес.
Асау талқы бұздырған,
Борандатқан жиырма бес.
Қызды ауылды көргенде
Бұландатқан жиырма бес.
Төстен қашқан түлкідей
Сылаң қаққан жиырма бес.
Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінген жиырма бес.
Күрек тісін қасқайтып,
Сұлуды сүйген жиырма бес!
Бұлбұл боп ұшты көзімнен,
Іздесең де табылмас!
Кәрілік шіркін не қылмас:
Қолына таяқ ұстатар,
Аяғыңды баса алмай,
Келін-бала келгенде
Ауызыңды аша алмай,
Уақыттың ісі қиын-ды
Кәрілік әбден жеткен соң.
Айтып-айтпай не керек
Мезгіліміз өткен соң;
Кеудедегі қызыл шоқ
Су құйылып өшкен соң;
Жастық дәурен жалын-өрт
Басымыздан көшкен соң;
Айтуға бәрін әлім жоқ
Мезгіліміз жеткен соң!
Қатты тамақ шайнарға

Мен пақырда тіс бар ма?
Арыстан ем айбарлы,
Бұл күнде қуат, күш бар ма?!

Құбылып тұрған бәйшешек
Қурай болар солғанда.
Қыран бүркіт төмендер
Қос қанаты талғанда.
Сөге көрме, Абылай,
Мен пақырда сын бар ма,
Уақытым мұндай болғанда!
Уақытым кетті басымнан,
Хан Абылай атанып,
Жайнап шықтың жасыңнан.
Мейманасың толғанда,
Уақытыңыз болғанда

Қарашың қашар қасыңнан.
Ханның жақсы болмағы –
Қарашының елдігі.
Қарашы халқы сыйласа,
Алтыннан болар белдігі.
Жақсы әйел ұл туса,
Патшадан болмас кемдігі.
Айтсам сөзім таусылмас,
Өзің ұқ артын ендігі.

Әй, Абылай, сен он бір жасыңда
Әшейін-ақ ұл едің.
Он бес жасқа келгенде
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің.
Жиырма жасқа келгенде
Абылай атың жоқ еді,
«Сабалақ» атпен жүр едің.
Оны да көрген жерім бар:
Жаныс Қарабайдың қолында
Түнде туған ұл едің.
Жиырма беске келгенде
Бақыт қонды басыңа,
Тақыт берді астыңа.
Отыз жасқа келгенде
Кең дүниеге кенедің.
Отыз беске келгенде
Қара судың бетінде
Соқтығып аққан сең едің.
Қырық жасқа келгенде
Алтынды тонның жеңі едің.
Қырық беске келгенде
Жақсы-жаман демедің.
Елу жасқа келгенде
Үшжүздің баласының
Атының басын бір кезеңге тіредің.
Елу беске келгенде
Ел деп атқа қонарсың.
Алпыс жасқа келгенде
Жақсы болсаң, толарсың,
Жаман болсаң, маужырап барып соларсың.
Алпыс беске келгенде
Жұмсасаң балаң тіл алмас,
Қатының қарсы шауып ұялмас,
Көрген күнің сол болар:
Тоңқайып масақ терерсің,
Еңкейіп орақ оарсың.
Жетпіс жасқа келгенде
Жаңылып сөзден қаларсың.
Жетпіс беске келгенде
Жылуы болмас қойынның,

Қауқары болмас сойылдың,
Мүжіліп әбден тозарсың.
Сексен жасқа келгенде
Өлмесең де жойылдың,
Әр атаққа қойылдың,
Біреуге жүк боларсың.
Сексен бес деген жер екен,
Шындап ұрған пері екен.
Тоқсан жасқа келгенде
Екі қара көзді алар,
Ауыздағы сөзді алар,
Бұтындағы безді алар,
Бетіндегі нұрды алар,
Бойындағы шырды алар,
Аузындағы тісті алар,
Қолындағы істі алар,—
Өлмегенде нең қалар?!
Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның қоры екен,
Қарғиын десең — екі жағы ор екен,
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен.
Ел қонбайтын шөл екен,
Келмейтұғын неме екен.

Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай,
Үш жүздің басын қосқан, Абылай!
Үш жүзден үш кісіні құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай?!

Күпшек санды күреңді
Тәбияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан;
Айбалтасын алтынменен булатқан,
Алапасын арттырып,
Арпалап атты қунатқан;
Лабашы деген бір елді
Антыменен улатқан;
Еренші мен Серенді
Тозғындатып шулатқан,
Періштесін жұрт үстінен дулатқан;
Еңсесі биік боз орда
Салтанатқа орнатқан;
Болаттан шеге соқтырып,
Шаңырағын торлатқан;
Үшбу жерден бектерін

Жасыл көлге мәслихатқа келтіріп,
Зәмзәм суын мыс табаққа толтыртқан;
Қазығын қалайыдан қақтырып,
Тоқпағын сом алтыннан соқтырып,
Нықыра күміс шаптырып,
Былғары саба пістірген,
Шыны аяқпен іштірген;
Орындығын оймыштап,
Ою-нақыш салдырған,
Сандығын сары алтынға малдырған;
Көшсе қырық түйе арта алмас,
Қырық мың атан тарта алмас,
Қызыл аяқ мал жиып,
Қалжасына алдырған;
Алғыншығын алқалап,
Бетіне бедер қамқа салдырған;
Туырлығы қара кіс,
Төгілген бір түңлігін
Ұшығадан ұстатқан.
Байтағын, байып мал беріп,
Байрақты жерге қыстатқан;
Ғаділдігін Наушаруан ғаділге жеткерген,
Жомарттығын Атымтай жомарттан өткерген,
Күнде мейман күзетіп,
Кесекілеп ет берген,
Имандының ісіне қарай бет берген,
Бір құдайдың дидарын
Сен көрмесең, кім көрер,
Табандасқан дұшпанға
Күнінде қылыш шауып өткерген?!
Ай, айтамын, айтамын,
Мінген атың айтамын.
Құлында емген, тайда емген,
Құнанында арда емген,
Дөненінде үйреткен,
Жібектен арқан сүйреткен,
Бестісінде белі күшті болсын деп,
Бес байталға салдырған,
Алтысында талдай мойнын талдырған,
Жетісінде жетіп құлан шалдырған,
Сегізінде серке сан деп атанған,
Тоғызында тола семірген,
Онында оқ жыландай қарғыған,
Ойнай басқан аяқтым,
От орнындай тұяқтым,
Қиғаш қамыс құлақтым,
Саптыаяқтай еріндім,
Сарымсақтай азулым,
Сауырысын кере жараған,
Кекілін қыздай тараған,
Тостаған көзді торыны
Топ тарқамай мін-сана!

Еліңнің қамын же-сана,
Есіліп кеңес айт-сана.
Айта да айта кетсін жұртыңа,
Мұздар да мұздар қатсын мұртыңа.
Еш келмеді қыртыңа,
Кең Абылай, кең ием!
Шұбарағаш құба жөн
Мекен еткен шөлді, ием!
Телі менен тентегін
Иіліп алдыңа келді, ием!

Көшер едің көш бастап,
Көшкенінде қиғаштап,
Қатар-қатар нар тіркеп,
Қалы кілем жаптырып.
Қайрақ қалса, тастатпай,
Алып келді таптырып.
Қыздарыңа қызыл ала тон кигізіп,
Қырмызыға малдырып,
Көшке жорға мінеді,
Жол үстінде салдырып.
Бәйбішелер келеді көш алдында
Жалғыз-жалғыз бастырып,
Көшінің айдынына састырып.
Жолаушыны тоқтатып,
Сары атанды бақыртып,
Шаба кірсем, сары аяқ
Құйып берді мас қылып,
Жолаушыны ойға, қырға қақыртып
Жолаушы айта барар
Тәшкен базарың ду екен,
Дәулеті оның шу екен.
Су тілесе бал беріп,
Көрнекті екен бәйбіше.
Қалдияғы жұртына
Өрнекті екен бәйбіше.
Зәуре менен Батбадай
Келбетті екен бәйбіше.

Бағаналы орда, басты орда,
Байсал орда қонған жұрт.
Қара түлкі қармалжын,
Қас сыпайы киген жұрт.
Ақсары атан аспалап,
Ел жайлауға шыққан жұрт.
Хақтың жолын күзетіп,
Жақсылықты ұққан жұрт.
Бас-аяғың бай болып,
Бәсеке дәурен сүрген жұрт.

Байтөбетің маңқылдап,
Байсал тауып үрген жұрт.
Туырлығың қара кіс,
Тура, тура болған жұрт.
Түтінге салса саспаған,
Шоралар сауықпен ішсе тауыспаған,
Ағар бұлақ сүтті жұрт,
Көп жылдарға бек сақтап,
Есен де есен болған құтты жұрт.
Бағаналы орда, басты орда,
Байсал орда қонған жұрт.
Мамырасып ел болып,
Байсалды жайлау табылды.
Көлдей қамқа төсеніп,
Көрікті ханым түскен жұрт.
Ханым берген қамқа тон
Жырау киіп кеткен жұрт.
Іңкәрілер алшаңдап,
Ас пен тойға келген жұрт.
Көріп туған көкше тай
Төре астында ат болған жұрт.
Көлеңкелі (...)
Көпке қоныс берген жұрт.
Көбең байлар семіріп,
Көк би наһан болған жұрт.
Керпелдестер би болып,
Көпке кеңес айтқан жұрт.

Мұсылманның баласы,
Сірә, бір кеңес құрыңыз.
Бірауызды болыңыз!
Қалған елді тосыңыз,
Бөтен елмен үйір боп,
Еркеңізді қосыңыз.
Кәпір алмас деменіз,
Наны тәтті,— жеменіз.
Зәбірі қатты бұ кәпір
Алмай қоймас деменіз.

Көкшетаудан салдырған
Қара үңгір жолдары.
Сабантаудан жиылып,
Бес сан болды қолдары.
Өзің қонған Көкшетау,
Кәпір қала салды, ойла.
Жарқақ деген жерлерге
Шашылып шеті барды, ойла.
Атбасар мен Қалқотан
Балығы тәтті су еді,

Өнебойын шандып ап,
Сүзекісін салысты, ойла.
Қарқаралы деген тауларға
Қарқарасын шанышты, ойла.
Бетеге мен көденің
Берекесі қашты, ойла.
Көкмұрын деген жерлерге
Қыстауын сонан соқты, ойла.
Жылқының суат суына
Шошқасын әкеп төкті, ойла.
Ұлытау шеті Созақтан,
Созақтан бергі жерлерден
Көкорай шалғын көре алмай,
Шұбырып қазақ кетті, ойла.
Нұраның бойы Ақмола,
Есілде бар Қараөткел,
Екі өткелдің аузынан
Тас қорғанды салды, ойла.
Баянаула, Қызылтау,
Оны да кәпір алды, ойла.
Шүршітпенен құлақтас,
Қырғызбенен жұбаптас.
Ортасында ұйлығып,
Кетпейін десе, жері тар,
Кетейін десе, алды-артын
Қоршап бір алған кәуір бар.
Ұйлыққан қойдай қамалып,
Бүйірінен шаншу қадалып,
Сорлы бір қазақ қалды, ойла!

АБЫЛАЙҒА КӨҢІЛ АЙТУЫ

– Ай, Абылай, Абылай,
Туған адам өледі,
Кебенек киген келеді.
Қазақтың асқар белі еді,
Тірісінде бетіне жан келмеген.
Қазақта артық туған
Жолбарыс еді, шері еді.
Далада жүрген нарлы түйе келедей,
Ғақылы дария, суда жүзген кемедей,
Қайырын берсін артына,
Әкең өлді Төледей!

– Ей, Қазыбек хатшым-ай!
Сөзімді жазып қалдырсаң.
Балаларым сенің атшың-ай.
Сүзгендей судан жалбызды,
Жаным мұрным ұшында,
Алып бір келдім жалғызды.

Қайта шапқан жау жаман,
Жалғыз да болса қайтейін,
Осында бүгін алғыздым.
Бұл сөзді айтсам, жылайсың,
Жылайсың әлде күлесің.
Жалғызымды жауға саламын,
Дұшманнан алсын үлесін.
Ата-баба жері үшін,
Кешегі өлген ері үшін,
Ашпаған әлі ұйқысын
Болбырлау бала сүлесін.
Деп әкелдім: Шыжымсың,
Қатырсын дұшман сілесін!
Жауға шапсын, түлесін!
Найзасы қалмақ өткір дүр,
Оған да болар, сірә, сын.
Жалғыздың жары құдай-ды,
Құдайды білген ұзайды.
Жалғыздың жары Жаппар-ды,
Өлмеймін десең, жалғызым,
Қуалай шап жақпарды.
Жерден соң байлық не керек,
Жерден, шіркін, не ерек?
Біле де жүрген жоқ-барды.
«Бұқардың жалғыз ұлы»,— деп
Мүсіркетіп біреуге,
Кетіре көрме әр-арды!»
Ей, Қазыбек бегім-ай!
Қаламға қолың ебін-ай.
Көп жасадым десем де,
Көрмегеннің көбін-ай!
Қазақ, қалмақ дауына,
Жалғызды салдым жауыма.
Зорға, зорға жүрмін мен
Жібере жаздап ауыма.
Ей, Қазыбек асылым,
Жауға кетті асылым!
Тартып тұрмын, мінеки,
Қайғының жаман ғасылын.
Өз үстіне түсірсін
Жаудың бір ағар жасынын!

ӘБІЛҚАЙЫРҒА

Орыстан болып жақының,
Тапқан-ақ екен Әбілқайыр бақырың.
Қатын патшадан бата алдың,
Қалай болар екен ақырың?

АҚТАНБЕРДІ САРЫҰЛЫ
(1675-1768)

Жырау, қолбасшы, дипломат. Ол Оңтүстік Қазақстан облысы Қаратау маңында дүниеге келген. 17 жасынан әскери жорықтарға қатысып, парасаттылығымен, батырлығымен көзге түседі. «Күмбір-күмбір кісінетіп», «Уа, қарт Бөгембай», «Ей, азаматтар, шоралар» «От орны отаудай» т.б. толғаулары қазақ әдебиетінің алтын қорына енген. Ақтамбердінің бір топ толғауларында («Жеңіме жамау түскенін», «Атадан тудым жалқы боп», «Жасымда көрген қорлығым») жалғыздық, жетімдік мехнаттары көрініс берсе, кейбір өлеңдерінде («Жауға шаптым ту байлап», «Салпаң да салпаң жортармын», «Көк көгершін, көгершін») батырдың өмірлік мақсат-мұраты аңғарылады. Ақтамберді өзі өмір сүрген дәуір шындығын, әлеуметтік теңсіздік көріністерін «Жағалбай деген ел болар», «Жел, жел есер, жел есер», «Түйе мойнын тұз кесер», «Ағайының көп болса», «Мал басы өскен адамның» т.б. толғауларында шынайы бейнелейді. Ақтамберді толғаулары мен жырлары С.Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» кітабына, «Ертедегі әдебиет нұсқалары», «Алдаспан», «XV - XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясы», «Бес ғасыр жырлайды» жинақтарына енген.

Жағалбай деген ел болар,
Жағалтай деген көл болар.
Жағалтайдың жағасы
Жасыл да байтақ ну болар.
Атадан алтау туғанның
Жүрегінің бастары
Алтын менен бу болар.
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегінің бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық, сені қайтейін!..

Жағама қолдың тигенін,
Жалғыздық, сенен көремін.
Жамаулы киім кигенім,
Жарлылық, сенен көремін.
Атадан тудым жалқы боп,
Жақыннан көрдім талқы көп,
Жасым жетпей он беске,
Қорғайтын жан адам жоқ.
Кәрі ақсайды ақылдан,
Ер ақсайды жақыннан,
Қазір әлсіз болсам да,
Үмітім бар ақырдан.
Жасым жетіп он беске,

Кірер ме екем кеңеске,
Бұғана қатып, бел бекіп
Ерегескен дұшпанмен
Шығар күн туса күреске!

Дұшпаннан көрген қорлығым
Сары су болды жүрекке.
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға қарай аттандым,
Жеткіз деп, Құдай, тілекке!

Салпаң да салпаң жортармын,
Сары азбанға қосымды артармын.
Торлаусыз өскен құланмын,
Мезгілсіз жусап өрермін.
Байраққа біткен құрақпын,
Саусағым жерге түсірмен.
Жапанға біткен терекпін,
Еңсемнен жел соқса да теңселмен.
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын,
Балталасаң да айрылман.
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа да салсаң майрылман!

Түйе мойнын тұз кесер,
Жігіт мойнын қыз кесер.
Сартылдаған сары аяз,
Жылқының мойнын мұз кесер.
Бұлан да бұлан, бұлан сан,
Бұланның санын оқ тесер.
Бұлаңдап жүрген жігіттің
Жомарт қолын жоқ кесер!

Жауға шаптым ту байлап,
Шөпті бұздым айғайлап.
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Елді-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап.

КҮЛДІР-КҮЛДІР КІСІНЕТІП...

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз?!
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз?!

Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз?!
Ор қояндай жүгінтіп,
Аш күзендей бүгілтіп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екеміз?!
Сол шұбарға мінген соң,
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоныр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екеміз?!
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екеміз?!
Тобыршықты әндіген
Толтыра тартар ма екеміз?!
Тобылғы түбі құралай,
Бытыратып атар ма екеміз!
Жарлауға біткен жапырақ,
Жамылсақ, тоңар ма екеміз?!

Жазыққа біткен бүлдірген,
Сұғынсақ, тояр ма екеміз?!
Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,
Қоныс та қарар ма екеміз?!
Ел жазылып жайлауда,
Жақсылар кеңес құрғанда,
Мұртымыз өрге шаншылып,
Бұрын да сөйлер ме екеміз?!

От басар орны отаудай,
Қабырғасы халық орнаған жонсаудай,
Ор қояндай қабақты,
Қиған қамыс құлақты,
Сары мысықтай азулы,
Саптыаяқтай ерінді,
Қидасын кәрі жілікті,
Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей,
Табаны жалпақ тарланды
Таңбалап мінер ме екеміз?!
Сол тарланға мінген соң,
Өзен де өзен, өзен су,
Өрлерде жортар ма екеміз?!
Аңдысып жүрген дұшпанның
Бұлттан шыққан ай бетті,
Мұнардан шыққан күн бетті,
Айттырса, бермес сұлуын
Аппақ қылып маңдайын,

Бұғақ қылып таңдайын,
Қиылдырып қастарын,
Төгілдіріп шаштарын,
Күнінде аламанға
Тегін олжа қылар ма екеміз?!

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз?!
Күдеріден бау тағып,
Қамқапты киер ме екеміз?!
Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,
Төрткілдеп ошақ қаздырып,
Төбел бие сойғызып,
Төменде бидің кеңесін
Біз де бір құрар ма екеміз?!
Құлаты тауға қол салып,
Садақтың оғын мол салып,
Бетпақтың ен бір шелінен
Төтелеп жүріп жол салып,
Қолды бір бастар ма екеміз?!
Майданда дабыл қақтырып,
Ерлердің жолын аштырып,
Атасы басқа қалмақты
Жұртынан шауып бостырып,
Түйедегі наршасын,
Әлпештеген ханшасын
Ат артына мінгізіп,
Тегін бір олжа қылар ма екеміз?!
Кеуде бір жерді жол қылсам,
Шөлең бір жерді көл қылсам,
Құрап жанды көп жиып,
Өз алдына ел қылсам!
Асқар бір тауды жайласам,
Желілеп бие байласам,
Күнде жиын, күнде той,
Қыз-бозбала ойнатсам,
Тентегін түзеп байқа деп,
Ішінен биді сайлатсам,
Құлым бір ұлдай киінсе,
Көркемін көрген сүйінсе,
Атымтай Жомарт секілді
Атағым жұртқа білінсе!
Өзім бір бөлек жайласам,
Жігіттен нөкер сайласам,
Ойпаң жерге он отау,
Қыраң жерге қырық шатыр тігіп,
Қонағымды жайғасам!
Пышақтан малым кетпесе,
Қазаным оттан түспесе,
Ауылдан топыр үзілмей,
Ошақтың оты өшпесе!

Май жемесе қонағым,
Қан жемесе барағым,
Он кісіге жараса
Бір кісіге арнап тартқан табағым!
Халыққа атым білініп,
Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз?!
Төскейде кеңес топтанып,
Жақсылар үйде баптанып,
Нөкерлер жүрсе сап түзеп,
Қос-қосымен шаттанып.
Қиуадан ақыл алатын,
Қияннан айла табатын
Ерлерден салсам нөкерді
Дұшпаннан кекті алатын!
Жоны бір жалпақ жотадай,
Мойны бір жалпақ бұқадай
Балуаннан нөкер барлатып,
Күреске салар ма екеміз?!
Артықша көзге көрініп,
Балуаным жықса таңлатып,
Алмасын арнап суарып,
Ақ сауыт соқса зергерім,
Таудағы сала бұғыны
Аңдып бір атса мергенім!
Көкорай көктем болғанда
Дауысы бар азандай,
Желіні бар қазандай,
Жаралы қудай ыңырантып,
Жарылған мұздай күңіrentіп,
Қайрауықтың ащы күйіндей
Қайырып боздап күйлентіп,
Боталаған боз інген
Азан-қазан, у да шу
О да бір алса мазамды-ай!
Алғидың құба жонына
Жайылған қойым сыймаса,
Жүз бүркеншек, жүз қоспен
Қатар жүріп жинаса!
Көк алалы көп жылқы
Көлге бір түссе көз жетпей,
Санап санын алуға
Есебіне жан жетпей...
Беглерім мінсе шұбарын,
Жұлындай қылып жаратып!
Елден елді аралап,
Тектіден текті саралап,
Беглердің қызын айттырсам,
Нұсқасын байқап шамалап –
Сынға толса сияғы,
Әлбеті шамның шырағы,
Мұхиттан сүзіп шығарған
Қымбатты гауһар бағасы.

Жүз нарға кілем жаптырып,
Қазақтан сәнін арттырып,
Ұзатып алсам сәнменен,
Көңілімді хош таптырып!

Бала берсе тезінен, –
Пірлердің бітсе демінен,
Шілтеннің тиіп шылауы,
Артылып туса өзімнен!
Осындай берген дәулетті
Көтеріп тұра алар ма екеміз?!

Уа, қарт Бөгенбай!
Құяр жауын аспаннан
Қара бұлт торласа,
Пәлекет елде көбейер
Жігітті жігіт қорласа,
Ақбөкен келіп жығылар
Алдын қазып орласа,
Пенденің бағы ашылмас,
Маңдайы қалың сорласа,
Дұшпан қорлап не қылмақ,
Бақыт басқа орнаса!
Қынаптан қылыш суырмай,
Қарысқан жау бүлк етпес,
Жуылмай қастын қанымен,
Намысқа тиген кір кетпес.
Шабыссаң, қане, шығып көр
Жау емессің күш жетпес,
Дарабоздай қолбасы
Абыройын кірлетпес!

Ұрын келген күйеу қайда,
Жесір қайда тіл өтпес?
Жендетті көрсет көзіме,
Желіккен басты кім кеспес.
Еліңді жүндей түткізіп,
Қанды көбік жұтқызып,
Жайратамыз осы кеш!..

Сары аязда қата ма
Қайнардың аққан тұнығы?
Қап түбінде жата ма
Болаттың асыл сынығы?
Халқың тозып, кем болмас,
Әділ болса ұлығы.
Рақымсыз жақыннан
Халқы қатты түңілер.
Сырқат болсаң жат жерде,
Жаныңа кім үңілер?!

Әділ туған жақсыға
Екі даугер жүгінсе,
Тізесін қисық бұрмаса,
Асылдығы білінер.

Еділ, Жайық – екі өзен,
Талсыз болар деймісің.
Көкшетаудың көп көлі
Елсіз болар деймісің.
Бота көзді бойжеткен
Жарсыз болар деймісің.
Абылай қонған кең қоныс
Елсіз болар деймісің.
Еркін жайлап қонған соң,
Малсыз болар деймісің.
Тұлпар туған құлыншақ
Ерсіз болар деймісің.
Тебінген тепкі тиген соң,
Терсіз болар деймісің,
Алқынған арын баспайтын
Өрсіз болар деймісің.
Орын тапқан ер жігіт
Жерсіз болар деймісің.
Орда тігіп орнаса,
Терсіз болар деймісің!

ТӘТІҚАРА АҚЫН (1705–1780)

Тәтіқара – Абылай ханның тұстасы. Қалмаққа қарсы жорыққа қатысып, сол жорықтарды жырлаған ақын. Шоқан Уалиханов Тәтіқараның кезінде ірі ақын болғандығын айта келіп, оны Абылай қолының жыршысы деп орынды ескертеді және Абылай қолының жаудан сасқан бір шағында айтқан Тәтіқара өлеңінің мазмұнын баяндап береді. Профессор Е. Ысмайылов та Бұхар мен Тәтіқараны өзі көрген жортуыл туралы жырлар шығарған эпик ақын деп санайды. «Ер Тарғын», «Қобыланды» жырларды оқиғаның куәсі болған Сыпыра жырау шығарып, ал онан соң Үмбетей, Тәтіқаралар жырлап таратуы ықтимал – дейді.

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы – болат найза!
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.

Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт Қыпшақтағы!

Өзге батыр қайтса да, бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы!

Ағашта, биікті айтсаң, карағайды айт,
Жігітті, ерлікті айтсаң, Бөгенбайды айт!
Найзасының ұшына жау мінгізген –
Еменәлі Керейде ер Жабайды айт!

Кебеже қарын, кең құрсақ,
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі.
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты.
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Өншейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентиін Сырымбет
Оқ жіберіп ұрысты.
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда.
Баяндай ерді көрмессің,
Бұрылып жауды шанышқанда!..

Кеше тоқыраулы судың бойынан,
Тоқал терек түбінен,
Ніл дарияның басынан,
Құмкент шәрінің қасынан,
Перінің қызы перизаттан туған,
Қара мерген атасы,
Сөзімнің жоқ қатасы,
Кеше бұл тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Қызметші боп жүр еді-ау,
Үйсін Төле билердің
Түйесін баққан теріс аяқ құл еді-ау!
Дәл жиырмаға келгенде
Ақ сұңқар құстай түледі,
Азуын тасқа біледі,
Дұшпанға найза тіреді.
Үш жүздің сонда баласы
Ақылдасып, кеңесіп,
Хан көтеріп еді!
Үш жүздің баласын
Бір баласындай көрмеді.
Ат құйрығын сүзіндер,
Аллалап атқа мініңдер,
Ханталау қылып алыңдар!

Ассалаумағалейкүм, жайсаңдар мен қасқалар,
Адам көңлін жоқтық шіркін баспалар.
Түзде жүрсем – батырмын,
Үйге келсем – пақырмын.
Танертеңгі ішкен шалап
Қарында емес, қуықта,
Ажал шіркін алыста емес, жуықта.
Түссеңдер – міне қара лашық
Түспесеңдер – жолың ашық!..

Үмбетей Тілеуұлы (1706-1778)

Үмбетей Тілеуұлы 1697 жылдар шамасында осы еліміздің Ерейментау өңірінде дүниеге келген. Әкесі – Тілеу қаһармандық жырларды, көне аңыздарды, шешендік сөздер мен қиссаларды жақсы білетін шежіре, сонымен қатар халықтың музыка өнерінен көп хабары бар шебер қобызшы, ел ішінде абыз атанған адам екен. Үмбетейдің өмірдегі, өнердегі мектебі — өз әкесі, дәріс алған тұстаздары – сол кездегі әкесі тәрізді көнекөз қарттар.

Үмбетей – Бұхар жыраудың әрі замандасы, әрі тілектес-ниеттес ең жақын досы болған адам, XVIII ғасырдағы ең атақты, ірі жыраулардың бірі. Ол өзі көрген, басынан кешкен тарихи оқиғаларды жеріне жеткізе шыншылдықпен жырлайды. Оның бұл қасиетін Бөгенбай батырды жоқтауынан және оның дүниеден өткенін Абылайға естіртуінен айқын аңғарамыз.

БӘКЕГЕ

Дін пұсырман баласы
Адамдықтан жерімес.
Тіл пұсырман, қарашы,
Арамдықтан шегінбес.
Дәніккесін бұл шіркін,
Адал бір дәм жегізбес!
Жатқан жері даладай,
Екі өркеші баладай,
Азу тісі қаладай,
Жабуы жамшыдай,
Құйрығы қамшыдай
Бура сойған не сұмдық!
Тоқымы кеппей топтанып,
Ел тонауға аттанып,
Жылқышысын дойырлап,
Жылқыларын сойылдап,
Көрші жұртты шулатып,
Жаудай шапқан не сұмдық!
Қарап жатқан жыланның
Құйрығын неге басасың,

Шағайын деп шапшыса,
Шоршып неге қашасың?
Ұл он беске келгенше –
Қолға ұстаған қобызың.
Ұл он бестен асқан соң,
Тіл алмаса – доңызың.
Не бетіңмен қорғайсың
Жауқашардың тоғызын?!

ЖАУҚАШАРҒА

Бұрала біткен емендей
Қисық туған адамсың.
Бұл мінез, бұл қылықпен
Қайдан абырой табарсың?!

Ындыны жаман жетеуің
Қашты әне жалт беріп,
Қалған мына екеуін
Қолыңа ал ант беріп.

Жол атаң «енем баласы»
Жатырқауды білмейді,
Ортайса да шарасы,
Арамдыққа жүрмейді.

Кісіні көрсең, есікке
Жүгіре шық, кешікпе.
Қарсы алмасаң мейманды,
Кесір болар несіпке!

БӨГЕНБАЙ ӨЛІМІНЕ

Уа, Алатаудай Ақшадан
Асып тудың, Бөгенбай!
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгенбай!
Қалақайлап дулатқан,
Қалдамандап шулатқан
Қалмақты алдың, Бөгенбай!
Құбыла көшкен байтақтың
Ордасындай Бөгенбай!
Темір жұмсап, оқ атқан
Қорғасындай Бөгенбай!
Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгенбай!
Жалаңқия жерлерден
Жазбай түсіп түлкі алған
Білегі жуан бүркіттің
Тегеурініндей Бөгенбай!
Баянаула, Қызылтау,

Абыралы, Шыңғыстау,
Қозы Маңрақ, Қой Маңрақ
Арасы толған көп қалмақ;
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
Ақшәуліге қос тігіп,
Ауыр қол жидырып алдырдың;
Қалмаққа ойран салдырдың!
Қабанбай мен Бөгенбай,
Арғын менен Найманға
Қоныс қылып қалдырдың!

БӨГЕНБАЙ ҚАЗАСЫН АБЫЛАЙ ХАНҒА ЕСТІРТУ

Ей, Абылай, Абылай,
Абылай ханым, бұл қалай?
Бұл қалайдан сескеніп,
Сөзімді қойма тыңдамай.
Талай істер басыңнан
Өтіп еді-ау жасыңнан
Қиын, қызық әрбір жай.
Жас күніңде, Абылай,
Үргеніштен мұнда кеп,
Сарыарқаны жерім деп,
Қалың қазақ елім деп,
Келмеп пе едің жаяулай?
Төле биді тапқанда,
Күндіз түйе баққанда,
Жалғызбын деп шошымай,
Еш малшыға қосылмай,
Қара жерге отырмай,
Күпінді салып астыңа,
Жең жастанып басыңа,
Қол-аяғың төрт жақта,
Жатушы едің сол шақта,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда...
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Сол ерлікпен хан болдың,
Әлем асқан жан болдың,
Барша әлемге даң болдың,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Қалдан ханның әскері
Іздеп сені әрі-бері,

Қапыда ұстап алғанда,
Алып барып Тәшкенде
Көр зынданға салғанда,
Елің қараң қалғанда,
Тоқсан жақсы үш жүзден
Сені сұрай барғанда,
Өлтірем деп Қалдан хан
Орайына Шарыштың,
Сөзіне қарсы сөз айтып,
Жауаптастың, қарыстың.
Қапияда тұтылдың,
Қалмаққа бітеу жұтылдың,
Шешендік жолын тұтындың,
Үш ауыз сөзбен құтылдың,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Аруағыңа болысқан,
Әділ билік қылысқан,
Қашпаған қандай ұрыстан
Керейде батыр Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек,
Қу дауысты Құттыбай,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай –
Абылай, сенің тұсында
Сол бесеуі болыпты-ай!
Кейі батыр, кейі би,
Тәңірім берген сондай сый,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Батыры ханға сай болды,
Елің жайпақ бай болды,
Қыс қыстауы тау болды,
Жаз қыстауы көл болды,
Салқын сары бел болды,
Елге лайық ер болды,
Сарыарқа деп танданып,
Өзге жұрт аңсар жай болды,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Айтқан сөзің ем еді,
Жолыңды теріс демеді,
Қай бақытың кем еді,
Ел қорғаны көп еді,
Қалып па ең батыр таба алмай
Жауыңның қанын ағызған,
Аузынан балды тамызған,
Би мен батыр аз болып,
Тасырқап па едің шаба алмай?!
Анау бір жылы аттанған
Әскерді қырғыз қырғанда,
Басынан оба қылғанда,
Ол хабарды ел біліп,
Көп батырмен сен жүріп,
Көзіңнің жасын көл қылып,

Қысылған әскербасының
Қасына барып тұрғанда,
Ақбоз атты шалғанда,
Мойныңа кісе салғанда,
Баба түкті Шашты Әзіз,
Содан бата алғанда,
Тілеуің қабыл болғанын,
Басыңа Қыдыр қонғанын,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Ұлы сәске болғанда,
Жасаған жақсы жол беріп,
Жол бергенде мол беріп,
Ойламаған бақ беріп,
Қырғызды Тәңірім қақ бөліп,
Садырбала бітем деп,
Әтеке соғыс күтем деп,
Бірі көнбей біріне,
Садыр кетті бөлініп,
Соғысудан түңіліп,
Әтеке сынды жырықтың
Қабырғасы сөгіліп,
Шапқанда батыр төгіліп:
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Сары, Баян, Сағынбай
Қырмап па еді жауыңды,
Қуантпап па еді қауымды,
Ұмыттың ба соны, Абылай?!
Дүние кезек, Абылай,
Қаласың әлі-ақ сен былай!
Артындағы балаңа
Табылар батыр тағы да-ай!
Сондай ерлер көп тусын
Деп тілей бер, а, Құдай!
Орта жүзде қатын көп,
Туатын кейін батыр көп,
Сол мұқатар жауды деп,
Елестер көзге сағымдай.
Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңнен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасыңда болған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың,
Сексеннен аса бергенде,
Қайрылмас қаза келгенде,
Батырың өлді – Бөгенбай!
Иманын айтып өлерде,
Иекке жаны келгенде,
Сәлем айтты үш қайта,
Кеттім деп сізді көре алмай.
Батырды қолдан өткіздім,

Сәлемін міне жеткіздім.
Жыламай тыңда, Абылай!
Жараға жақсы қасқарар,
Ойбайлап жаман бас салар.
Көріспей айтты деменіз,
Осы еді біздің келген жай.

Көзіңнің жасын тыя көр,
Жақсылық бата қыла көр.
Тағы да талай бақ берсін,
Балаңа алтын тақ берсін,
Бөгенбайдай жас берсін,
Өлшеусіз мал мен бас берсін!

Бөгенбай сынды батырдың
Береке берсін артына-ай,
Сабыр берсін халқына-ай.
Жасаған ие жар болып,
Бейіште нұры шалқығай!

Қабан (Қабылиса) Асанұлы (1733-1824)

Қабан (Қабылиса) жырау Асанұлы (1733-1824) - XVIII ғасырда ұлы жүз ішіндегі Жалайырдан шыққан аса көрнекті қайраткер. Өр мінезімен, өжет батырлығымен, от ауызды, орақ тілді сөзімен көзінің тірісінде-ақ Қабан ақын атанған. Ол ел басшылары Ескелді, Балпық билермен қатар «әулие» деген атқа ие болған. Өйткені әр жерде шашырап, көшіп-қонып жүрген жалайырлардың басын қосып біріктіруде, тұтас бір ел етіп топтастыруда оның еңбегі, қажыр-қайраты үш ғасыр бойы аңыз-әңгімеге айналған.

БӘРІҢ ДАҒЫ ТЫҢДАҢДАР

Сөйлейін сөз келгенде ауызыма,
Елек қойып бола ма ел аузына?
Болыңдар тіршілікте тату-тәтті,
Бір күні барамыз ғой көр аузына.
Дүниеде ешбір қатер жуымайды,
Әркім ие боп жүрсе өз аузына.
Басына бәле адамның тілден болар,
Сол тілден ұрынады сөз дауына.
Әр адам өз аузына ие болса,
Қызырдың жолығады қорғауына.
Кейбіреу айтар сөзін біле алмайды,
Түседі сол сөзінің торлауына.
Қонбаса кей адамға бақыт құсы,
Құр тілдің бола ма екен зорлауына?

Адамға әдейілеп ажал келсе,
Қарамас аттаны мен ойбайына.

ТІЛ АЛСАҢДАР, ШЫРАҒЫМ

Тіл алсаңдар, шырағым,
Өсек сөзді елеме.
Үйір болғын, шырағым,
Жақсы сөзге өнеге.
Тіршілікте сыйласқан
Дүние қайтып келе ме?
Дүниеге сенім жоқ
Мінермін бір күн кемеге.
Айтар әркім білгенін
Сөз ғып оны немене.
Қағыспай халқым тек жүрсін,
Онан пайда өне ме?
Өсек-аяң сөз болса
Жуытпаған денеге.
Әділдің озар адымы,
Адал жан шығар төбеге.
Тентек адам шыға алмас
Төбе түгіл сөреге.
Біреуге арнап ор қазса,
Өзі түсер өреге.
Не болса соны ілік қып,
Жүгінбендер төреге.
Әділетті төре жоқ
Түсетін шөре-шөреге.
Ақынның елі сондай деп,
Үлгісі жақсы қандай деп,
Болыңдар елге өнеге.

Елім, жұртым, сізге айтам,
Бірлікті бол, шырақтар.
Бірлікті жерге ризық көп
Ол адам елге тұрақтар.
Ауыз бірлік бар жерде
Жететұғын мұрат бар.
Ауызбірлік жоқ жерде
Қиянатты қият бар.
Ұяттың иман қабы дер,
Имандыда ұят бар.
Көпшілікке жаққан жан,
Басына жаққан шырақ бар.
Фани тұрмақ бақида
Мінетұғын пырақ бар.
Ешкімнің қақын жемендер,
Артында оның сұрақ бар.
Ісі адал адамға
Шығатұғын қырат бар.
Ісі арам адамдар

Қашақтап, қорқып, жырақтар.
Ақылы жоқ адамдар,
Тентектің сөзін қуаттар.
Ақылы бар адамдар
Бал бастаудан суаттар.
Тыңдаңыздар, ағайын,
Жекжат пенен жұраттар.
Түзелер заман кейінде
Бұл сөзімді бейімде.
Кейінгі қалған ұрпақтар
Заманаға жақсы тұрақтар...

ЫРЫС АЛДЫ – ЫНТЫМАҚ

Өлгенше қор болмайды,
Азаматтар ниеті ақ.
Оларға үйір болады,
Сарқылмайтын дәулет, бақ.

Өлмейтұғын пенде жоқ
Жан аманат, ойлап бақ.
Ырылдаспа тірінде,
Ырыс алды – ынтымақ.

Ашуды ақыл – қазыққа
Апарып матап байлаңдар.
Ашуды жеңсе ақылың,
Кесірді тегі ойрандар.

Тату болса ағайын,
Сап алтындай жарқылдар.
Кесепатты кісендеп,
Ақымақты алқымдар.

Аз өмірдің ішінде,
Тату бол да тәтті бол.
Аранды бұзар дұшпанға,
Аяусыз ащы, қатты бол.

Өтірік, өсек, ұрлыққа
Тыйым салып, берме жол.
Бір арнадан сөз шықса,
Береке мол, достық сол.

Арам пейіл адамдар,
Достығында тұрмайды.
Араңа кірсе сумаңдап,
Сырыңды шым-шым ұрлайды.

Содан соң алтын тапқандай,
Жария етіп шулайды.

Етпесе бұлай арамза,
Құмары оның қанбайды.

Ақылы жоқ наданның,
Жамандық ісі қалмайды.
Көр аузына барғанша,
Ақылды айтқан алмайды.
Жамандықтың белгісі,
Әр нәрсені торлайды.
Осындайлармен дос болса,
Ақылды жігіт сорлайды.

АРҒЫМАҚ ЖАБЫ КӨРІНЕР

Арғымақ жабы көрінер,
Аса шауып бұланса.
Айдын көл батпақ көрінер,
Астына тартып су алса.
Біраз ғана сөйлейін
Мойын бұрып жақсылар
Бұл сөзімді тыңласа.
Бәйтерек сояу көрінер,
Жапырағы түсіп қуарса.
Арғымақ сайлап не керек,
Артынан жабы жеткен соң.
Ағайын-туған не керек,
Аңлысып күні өткен соң.
Қызыл тілім, сөйлеп қал,
Қызығыңды жер көрер,
Бір төбенің басына
Апарып тастап кеткен соң.
Мәңкүр-мүңкір жетеді,
Уақтылы күнің біткен соң.
Бұл дүниеден кетесің,
Тірлікте сыйлас ағайын.

АҚЫНСЫНЫП НЕ КЕРЕК

Ақынсынып не керек,
Болса да ойы бек зерек.
Болмаса сөздің ұйқасы,
Ұқпаса ақыл не керек,
Болмаса ойда еш дерек.
Болса да бас пен құйқасы.

Әркімде бір сипат болады,
Ол да бір күн оңады.
Жылтырағанымен жанары
Айтқан сөзді ұқпаса,
Бір сөзді боп шықпаса,

Білінед бір қикасы.

Не ақылға түспесе,
Шашылар бір күн жұрқасы.
Ақылың болса адамзат,
Тістей көрме арам зат,
Өзіңді өзін қымташы.
Мейірімді болыңдар,
Ақылға айтқан көніңдер.
Болмағын таудың сымтасы.

Бірдеме өнер адамның,
Адал жүрген пенденің,
Өрнеге болар ынтасы.
Бірдеңе өнбес адамның,
Түк білмейтін наданның,
Ештеңеге келмес мұршасы.

Құл болмайсың үйіңе
Қызмет қыл жүгіре.
Үй шаруасы мен аулыңа,
Көмектес те, су тасы.

БАРЛЫ, БАРЛЫ, БАРЛЫ ТАУ

Барлы, барлы, барлы тау,
Басы есеннің дені сау.
Ұйықтамасаң қабақ жау,
Жарытып ішпесең тамақ жау.
Жыртық үйге тамшы жау,
Арық атқа қамшы жау.
Бетіңнен алса қатын жау,
Кесірлі болса келін жау.
Жасынан асып, үйіңде жүрсе,
Өзіңнен туған қызың жау.
Тіл алмаса ұлың жау.
Парықсыз болса туысың жау.
Күншіл болса көршің жау,
Тебеген болса биен жау.
Тартыншақ болса түйең жау,
Түйе менен биенді
Алып кетсе жиен жау...

ҮРКІНДЕ, ҮРКІН, ҮРКІНДЕ

Үркінде, үркін, үркінде
Өтеді дүние бір күнде.
Тыңдап отыр, шырағым,
Мен саламын бүлкілге.
Жігіт болсаң майда бол,
Тал жібектей үлпілде.
Барына қыл қанағат,

Не береді қу тілге.
Алпыс күн атан болғанша,
Бура боп бір күн зіркілде.
Көзіңді жұм да жауға шап,
Ажалды өлер іркілме.
Кешегі өткен заманда,
Дін, мұсылман аманда,
Ердің құнын тапқан көп,
Ашуланып бір күнде.

ЖАСҚА САТПА ӘКЕНДІ

Жасқа сатпа әкенді,
Ақылы қашқан кәрі деп.
Ажалдан алып қалмайды,
Апиын ішпе дәрі деп.
Қолаға берме күмісті,
Алтынға ұксас сары деп.
Азғырған арам тілге ерме,
Адамның бірдей бәрі деп.
Оқығанды ойлама,
Есі кеткен сорлы деп.
Надандарға қол созба,
Адамның жақсы зоры деп.
Билікке қарай қол созба,
Жақсы оның бәрі деп.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Деме елдің қоры деп.
Момындарға күш етпе,
Жетеді оған әлім деп.
Ойланбай бұрын іс етпе,
Өзім білем бәрін деп.
Ағайының көре алмас,
Жат жақсы ғой онан деп.
Шашпа бекер малыңды,
Таусылса өзім табам деп,
Іркіп ұста барыңды,
Сенбе елден алам деп.
Айттым мұны сіздерге
Есте сақтап білсін деп.
Ақылдылар ойланып,
Әрбір сөзін түйсін деп.
Айтпай кетті ағалар,
Деп жүрмесін бізге деп.
Өлгеніңше ол азық,
Өнер, ғылым ізде деп.
Кейбіреулер оңалмай,
Орын тауып қона алмай.
Көрінгенге тиісіп,
Қор болып жүр бұл қалай?
Көрдім мұны мен талай,
Не жасайсың, тәйір-ай?

АЙ, МҰСЫЛМАНДАР, ЖАРАНДАР

Ай, мұсылмандар, жарандар,
Малыңнан зекет беріңіз.
Бірлігін хақтың біліңіз.
Хақ жолымен жүріңіз.
Пәк болады дініңіз.
Бұл дүниенің, жарандар,
Сағатындай болмайды,
Ақыретте күніңіз.
Мұндай кеңдік табылмас,
О дүниеде қарындас.
Мына кеңдік заманда,
Хақ бұйрығын тұтыңыз.
Құдайдың кешпес парызы,
Бес уақыт намазды,
Баққан қойдай күтіңіз.
Әмірін күтіп Алланың,
Ақырында, жарандар.
Мұратқа сөйтіп жетіңіз.
Ай, мұсылмандар, жарандар,
Сөзіме құлақ салыңыз.
Жақсыдан ғибрат алыңыз.
Қарам болар, жарандар,
Зекетсіз жиған малыңыз.
Шариғаттан сөз айтқан,
Молла тілін алыңыз.
Құдай берген таусылмас,
Өлшеп берген дәміңіз.
Құдіретімен жаратқан,
Пенделерін өзі алар.
Ойлаңыздар, жарандар,
Бұл дүниеде кім қалар?
Шұрқырасып мал қалар,
Шуылдасып өлген соң,
Қатын-бала жыласып,
Жетім-жесір ұл қалар.
Ұл қалмаса, қыз қалар.
Моллалардан хат қалар,
Ұсталардан дат қалар.
Опасыз пәни жалғаннан
Өлмей тірі кім қалар?
Бір жаныңыз құдайдың
Құдіретіне аманат.
Алланың берген нәсібін,
Азды-көпті болса да,
Етіңіздер қанағат.
Пенде болсаң құдайға,
Аманатқа, жарандар,
Қылмаңыздар қиянат.

ШІРІМЕС АЛТЫН ЖЕРДЕ ЖАТҚАНМЕНЕН

Шірімес алтын жерде жатқанменен,
Оқ жетпес ажалсызға атқанменен.
Жаманға сөз, жалқауға таяқ өтпес,
Астарлап қаншамалап айтқанменен.
Тас жібіп, таспа тегі қайтсе болмас,
Дарияда жыл он екі ай жатқанменен.
Өткен күнде белгі жоқ қанша айтсаң да,
Қызыққа нешеме дүр батқанменен.

КЕРЕҒАРЛЫҚ

Болатұғын бозбала
Сөзі жұмсақ жібектей.
Әркімге тиер пайдасы,
Сары мойын үлектей.
Болмайтұғын жамандар
Олақтар шапқан күректей
От басында гуілдер.
Көтеу тамыр білектей.
Өтірікті заулатар
Құдайдан қорқып шым етпей.

ШҰҚЫЛАЙ БЕРМЕ СЕН МЕНІ

Шұқылай берме сен мені,
Сөз деген, міне, табылар.
Ғылымын білсең, ғанисың,
Халықтың өзі жалынар.
Сегіз кісілік көтерем,
Сере қарыс жалы бар.
Бір кісілік те әлі жоқ
От басында отырсақ,
Бес дуандық әлі бар,
Тірі болсаң көрерсің,
Неше түрлі дәмі бар.
Жақсы оқу оқыса,
Жетпіс түрлі дәмі бар.
Көңлің жасып көрген соң,
Қайғыменен қабығар.
Жақсылық қашан болар деп,
Құдайға да зарығар.
Қимылдарға дәрмен жоқ,
Шығар-шықпас жаны бар.
Күндіз-түні қапаста,
Қолға түскен ақ тұйғын
Ол да тұғырын сағынар.
«Қара қалмақ» деген халық бар,
«Жаратқан құдай осы» деп,
Май салып отқа табынар.

Қолдан келер дәрмен жоқ,
Қарт буралар шабынар.
Орыстарға қарасаң,
Бұ да креш тағынар.
Жанат пен тозақ кіліті,
Білім білсең – табылар.
Осылай ғып сөйлеймін,
Айыпқа қоспа, жамағат,
Сыйласу керек дүниеде,
Шыбын жаның аманат.
Күнәні сөйтіп табамыз,
Бергеніне Алланың
Қылмаймыз деп қанағат.
Дүниә көп – ха – жан болса,
Иммәт қылып жетерміз,
Болсақ егер саламат.

ЖІГІТ БОЛ, ЖІГІТ БОЛСАҢ, ТАЛ ЖІБЕКТЕЙ

Жігіт бол, жігіт болсаң, тал жібектей,
Жарамас қатты болу тікенектей.
Білімнің ұшан-теңіз болса дағы,
Пайда жоқ өз халқыңа қызмет етпей.
Күнінде кезендінің кездесіп қал,
Бәйгеге ұлы дүбір өткен көктей.
Мысалы қарекетің сол секілді,
Алмайсың егін орып, тұқым сеппей.
Қай біреу алтын басын қор қылып жүр,
Қай біреу зарығып жүр қолы жетпей.
Жаманның қолы тисе бір мансапқа,
Шошандар жалғыз өзі ешкімді ертпей.

ЖАҚСЫ ЖІГІТ

Болмасқа жақсы жігіт тырыспайды,
Сүйкімсіз біреулермен ұрыспайды.
Бір басы қайда жүрсе әтуерлі,
Әркім-ақ оның сөзін дұрыстайды.

ТАСЫМА, БАТЫР, ТАСЫМА

Тасыма, батыр, тасыма,
Тасыған жетер басыңа.
Түнере берсең түксиіп,
Кім келеді қасыңа?
Ақшанды берсең, дос-жарың
Қас болады дұшпаныңа.
Жақсылыққа қуанып,
Қиындық көрсең жасыма.

НЕ ҚИЫН?

Арадан шыққан жау қиын,
Таусылмайтын дау қиын.
Шымшымалы сөз қиын,
Жазылмаса дерт қиын,
Іске аспаса серт қиын,
Ақылынан адасып,
Өзенге түскен ер қиын.
Қайтарылмай қалса,
Жауға кеткен жер қиын.

НЕ ҚЫМБАТ?

Туып, өскен елің қымбат,
Кіндік кескен жерің қымбат.
Әлпештеген анаң қымбат,
Еркелеген бала қымбат,
Мейірімді әкең қымбат,
Жақсы дос, жарың қымбат,
Бәрінен де ұят пен арың қымбат.

ДҮНИЕДЕ НЕ ЖЕТІМ?

Бұл дүниеде не жетім,
Санай берсең көп жетім.
Үйрек, қазы болмаса,
Айдын шалқар көл жетім.
Елі қаптап қонбаса,
Бетегелі бел жетім.
Ұлығы әділ болмаса
Болады байтақ ел жетім.
Өз ақылы болмаса,
Айтқан тілге көнбесе,
Ұқпасқа айтқан сөз жетім.
Замандасы болмаса,
Жастың қалса ішінде
Кәрия болар сол жетім.
Жаман болса алғаның,
Қатарыңнан қалғаның.
Алып тұрса бетіңнен
Өмірі болар ер жетім.
Көргені бар қыпша бел
Жаманға барған – сол жетім.

НЕ ОРТАҚ ЖӘНЕ НЕШЕ ЖҰПТЫ БАР?

(Әділ ханның тұсында Сабыр деген қожа Ақын-атаға келіп, «дүниеде не ортақ және неше жұпты бар?» деп сауал қойса керек. Ақын-атаның сондағы берген жауабы екен дейді).

Бірінші сауалға жауап:
Ұлытау мен қар ортақ,

Жалғыз туған балаға
Әке мен шеше ортақ.
Әуе менен бұлт ортақ.
Ай менен Күн ортақ,
Бақа менен көл ортақ.
Өткел менен жол ортақ,
Теңіз бенен су ортақ.
Түтін менен бу ортақ.
Тілі шықпай ойнап жүрген балаға
Неше түрлі бәле ортақ.
Босаға менен күң ортақ.
Рәсүл мен нұр ортақ.
Аспан менен жер ортақ.
Өтірік пен шын ортақ.
Жақсылық пен жаманшылық бұл да ортақ.
Екінші сауалға жауап:
Бірінші – бір құдай мен дін жұпты.
Екінші – туған ай мен күн жұпты.
Үшінші – ерлі-зайыпты адам жұпты.
Төртінші – қара күң мен құл жұпты.
Бесінші – артқан жүк пен нар жұпты.
Алтыншы – жаққан от пен пісіріп жатқан ас жұпты.
Жетінші – жаңбыр менен сел жұпты.
Сегізінші – аспан менен жер жұпты.
Тоғызыншы – атқан таң мен батқан күн жұпты.
Оныншы – дию менен жын жұпты.
Он бірінші – жақсы менен жаман жұпты.
Он екінші – төбе менен ой жұпты.
Он үшінші – қасқыр менен қой жұпты.
Он төртінші – өлі менен тірі жұпты.
Он бесінші – бақа менен көл жұпты.
Он алтыншы – алыс пенен жақын жұпты.
Он жетінші – жырау менен ақын жұпты.
Он сегізінші – Ерлер менен Ел жұпты.

Ел көңілін кім ашар?

– Әділетті хан ашар.
Аққан су менен кең қоныс,
Түрленген жасыл шөп ашар.
Ата-тектен сөйленген
Шежірелі сөз ашар.

Жігіт көңілін кім ашар?

– Басқа қонған бақ ашар.
Алма мойын, қиғаш қас,
Жарқылдап күлген жар ашар.
Қызыл гүлдей жайнаған,
Секіріп үйде ойнаған,
Тілі тәтті бала ашар.
Ит жүгіртіп, құс салса,

Жорға менен жүйрікті,
Жетектеп мінсе сол ашар.

Ұл көңілін кім ашар?

– Қолындағы еркесі,
Артындағы тірегі,
Пида қылған бір жанын,
Ата менен ана ашар.

Аурудың көңілін кім ашар?

– Хал сұраған тең ашар.

Аттың көңілін кім ашар?

– Жал құйрығын тараған,
Күніне жеті қараған.
Қадірін білген ер ашар.
Жақсылық пен жамандық
Тағдырдан бәрі болған соң,
Сабырлық қылған жарасар.

КІМ ЖАҚЫН?

Тату болса ағайын жақын,
Ақылшы болса апайың жақын.
Бауырмал болса інің жақын.
Ибадатты болса келін жақын.
Алдыңа таратқан ас, қимас қарындас,
Сүйеуші болса нағашың жақын.
Өз ұрпағың немерең жақын.
Сүт иіс шөберең жақын.
Жан серігің жолдасың жақын.

НЕ ЖАМАН?

– Біріншіден не жаман?
– Құр бекерге долданып,
Ашуланшақ болса, сол жаман.
– Екіншіден не жаман?
– Көрінгенге жалпаңдап,
Жағымпаз болса сол жаман.
– Үшіншіден не жаман?
– Ағайынды өсектеп,
Сүйреңдеп жүрсе, сол жаман.
– Төртіншіден не жаман?
– Жауға жанынды берсең де,
Сырыңды берме, беріп қойса,
Сол жаман.
– Бесіншіден не жаман?
– Ел үмітін ақтамай,

Тиянақсыз болса, сол жаман.
– Алтыншыдан не жаман?
– Ер атағын ел сақтайды,
Елі сыйламаса, сол жаман.

БІЛГЕНДЕРДЕН ҒИБРАТ АЛ

Ата-ананың қадірін,
Балалы болғанда білерсің
Ағайынның қадірін
Жалалы болғанда білерсің.
Балалықтың қадірін
Саналы болғанда білерсің.
Асыл менен жасықты
Бағалы болғанда білерсің.
Бостандықтың қадірін
Жабылғанда білерсің.
Қалтаңдағы ақшанды
Қағылғанда білерсің.
Денсаулықтың қадірін
Ауырғанда білерсің.
Ақ бетіңнің қадірін.
Қан кеткенде білерсің.
Ақ білектің қадірін
Әл кеткенде білерсің.
Жиырма бестің қадірін
Жас кеткенде білерсің.
Қара көздің қадірін
Нұр кеткенде білерсің.
Татулықтың қадірін
Дос кеткенде білерсің.
Жақсы әйелдің қадірін
Өлгенінде білерсің.
Жақсы туыс қадірін
Көмгенінде білерсің.
Аяқ-қолдың қадірін
Ақсағанда білерсің.
Отыз тістің қадірін
Қақсағанда білерсің.
Қызыл тілдің қадірін
Тоқтағанда білерсің.
Білгеніңді сөйлеп қал,
Білгендерден ғибрат ал!

ҰЛЫ ЖЫРАУДЫҢ ӨСИЕТІ

Момындарға күш етпе,
Жетеді оған әлім деп,
Ойланбай тұрып іс етпе,
Өзім білем бәрін деп.
Шашпа бекер малыңды,
Таусылма өзім табам деп.

Іркіп ұста барыңды,
Сенен кейін алам деп.
Айтпай кетті ағалар,
Деп жүрмесін бізге деп.
Өлгеніңше ой азық,
Өнер, ғылым істе деп.
Арам пейіл адамдар,
Достығыңа тұрмайды.
Ақылы жоқ наданның,
Жамандығы қалмайды.
Көр аузына барғанша,
Ақыл айтсаң алмайды.
Жамандықтың белгісі,
Әр нәрсені торлайды.
Ондайлармен дос болған,
Ақылды жігіт сорлайды.
Арғымақ сайлап не керек,
Артынан жыны кеткен соң.
Ағайын-туған не керек,
Аңдысып күні өткен соң.
Балаң жаман болып өссе,
Басыңның қадірі болмас.
Атың жаман болса, жолда қаларсың.
Жолдасың жаман болса,
Жауда қаларсың.
Қартайғанда әділетсіз болсаң,
Тозаққа барарсың,
Ал әділетті болсаң,
Жұмақтан орын аларсың.

ЖЕР ОЙПАҢЫ БІЛІНБЕС

Киік қайда ойнайды,
Тауда тарғын болмаса.
Балық қайда ойнайды,
Балдырлы су болмаса.
Бұлғын қайда ойнайды,
Буалдыр саз болмаса.
Жер ойпаңы білінбес,
Ебін тауып үй тіксе.
Жер ойпаңы білінбес.

КІМ АЙТАР?

Күңіреніп өткен күндерді,
Түнеріп өткен түндерді
Түнек емес деп кім айтар?
Сый қылмасаң халқыңа,
Келе алмасаң қалпыңа,
Түсе алмасаң салтыңа,
Жүре берсең салпылдап,

Төрт құбыласы тең екен
Дегенді саған кім айтар?
Желмаямен жортпасаң,
Жампоз жүгін артпасаң,
Адырнадай ширығып,
Серпіле бір тартпасаң,
Елдің де сыйы түзелмес,
Ердің де сыры түзелмес.
Көш, көш елім, көш елім,
Көше де жүріп түзелдім.
Көше де жүріп күзелдім.
Көшуде туған нәресте,
Қалды ғой есте әр нәсте.
Салмағын елдің көтеріп,
Демікпей алға кетер нық,
Ширығып белге жетер нық.

ХАҚ ТАҒАЛА АЛДЫНДА

Хақ тағала алдында,
Адам-пірім қалпымда,
Өтер ме екен ел-нуым,
Пейілі мол, нар жұртым.
Тарау-тарау жолдар бар,
Қадау-қадау көлдер бар.
Сазарған сарқын шөлдер бар,
Салтыңа берік, айнымас
Қабырғасы бүтін елдер бар.
Намысқа тұрар ер бар ма,
Ер көтерер бел бар ма?!
Қақырата шапса дұшпанға
Тозбайтын мүттем жең бар ма?
Кенезесі кепкен тақырға
Сіркіреп өтер сел бар ма?
Ел іргесі бекиді,
Әлсізді әлді шекиді.
Халықтың нұры түскенде,
Толайым жұрт түгесіп,
Зәмзәм суын ішкенде,
Тұла бойым бекиді.

Жігітті шешенсінген дауда сына,
Мақтаған қырандарды ауда сына.
Әркім-ақ тамақ тоқта үйде батыр,
Батырсынған жігітті жауда сына.

Ер пайдасы тиеді сасқан жерде,
Ел жиылып, етекте жау басқан жерде.
Жаманды жақыным деп ес санама,

Көңілі күнде оның өр мен төрде.

Сыр шашпас жақсы жолдас таза жүріп,
Қайғыңа ортақ болад мойын бұрып.
Тастамас жау қолына қысылғанда,
Жақсыңа ортақ болар көзбен көріп.

Құдаң жаман болса, арманың ішінде кетеді,
Қызың жаман болса, жеті атаңның түбіне жетеді.
Келінің жаман болса, өсек сөзден қашақтап,
Сабыр менен жігерің дәл түбіңе жетеді.

Бай жақсы батырдан да, шешеннен де,
Ел жейді қуқыл жігіт төселгенде.
Аз болып ағайыннан көрсең қорлық,
Сол жаман ыңқылдаған кеселден де.

Сыр шашпас жақсы жолдас таза жүріп,
Қайғыңа ортақ болар мойнын бұрып.
Тастамас жау қолына ешқашанда,
Өзіңмен жанған отқа бірге кіріп.

Ер пайдасы тиеді сасқан жерде,
Ел жеңіліп, етекте жау басқан жерде.
Жаманға жазатайым ісің түссе,
Көңілі күнде оның өр мен төрде.

Құдай-ау, тәуба қылдым бергеніңе,
Артық деп арман қылма ілгеріге.
Алланың бергеніңе қанағатсыз,
Ертеде өтіп кеткен бір пері де.

Бай жақсы, батырдан да, шешеннен де,
Елін жейді, қуқыл жігіт төселгенде.
Аз болып ағайыннан көрсең қорлық,
Сол жаман ыңқылдаған кеселден де.

Қас болды қарындасым, Әділ, маған,
Қас болмаған қарындас табылмаған.
Жау жағадан алғанда бөрі етектен,
Ақыл сұрай келіп тұрмын әдейі саған.

Өлеңді ағызайын, тәуба құдай,
Өзендегі ел болмайды таудағыдай.

Денсаулықтың қадірін ешкім білмес,
Ауырса кім жүреді саудағыдай?

Басында керегенің оймақ тұрар,
Кедейшілік жігітке қой бақтырар.
Жігіттің алған жары жақсы болса,
Білдірмей кедейлікті ойнап тұрар.

Әр істі ойлау керек әуел бастан,
Опық жеп жүрген жан көп аңламастан.
Біреумен селбесейін деп ойласаң,
Өзіңді жұтып қояр шайнамастан.

Өлеңім біртін-біртін кел аузыма,
Бар ма екен елек қойған ел аузына?
Керуен бізден бұрын талай өткен,
Біз дағы келіп тұрмыз жол аузына.

ЖОҚТАУ

Айналайын, шырағым,
Маңдайға біткен қыраным.
Көлге біткен құрағым,
Қара жер болды тұрағың.
Маңдайға біткен жұлдызым,
Иіскемей кеткен жалбызым,
Ойнамай кетті-ау балдызың.
Арманда кеттің, жалғызым,
Ажалға өзіңді алдырдым.
Мені тірідей көрге салдырдың,
Азаптың уына қандырдың,
Оң жақта мені қалдырдың.
Жүрегімді талдырдың,
Татырмай дәмін балдырдың.

ҚАРЫН БАЙ

(Қисса)

Айтайын тыңдасаңыз жақсы кептен,
Көп адам бізден бұрын өтіп кеткен.
Дін мұсылман адамның падишасы,
Мұхаммед пайғамбар мен төрт шаар да өткен.
Ер Ғали жаһан кезген дүлдүлімен,
Жаһанға жаман аты білінбеген,
Кәпірді қисапсыз көп қырып өткен,
Көзіне шыбын құрлы көрінбеген.
Жаһан кезіп жүруден ерінбеген,
Иә, Мұхаммед бабамыз пірім деген,
Ер Ғали қаһарланып, ақырса егер,
Дария тасып, қара жер дірілдеген.

Көп жардамдық сұраған Мұхаммедтен,
Жарандар ғибарат ал жақсы кептен.
Өлмеймін деп дүниеде қалма қапыл,
Құдайдың сүйген құлы солар да өткен.
Жарандар, бұл сөзіме құлағың сал,
Аузымнан шыққан сөзім шекер мен бал.
Өзім білген кітаптан оқып, білдім,
Жарандар, харам дейді зекетсіз мал.
Иллаһи құдреті көп пәруәрдігер,
Құдайға жақсы пенде құлдық қылар.
Малыңнан қайыр, зекет бермей өтсең,
Ақыретте қарныңнан тас шығарар.
Сөзіме құлағың сал алуандас,
Кей адам дәулетіне болады мас.
Біреудің ұрлап алып малын жесең,
Қарныңнан таңда мақшар шығарар тас.
Бар екен бір бай адам аты Қарын,
Қисабын айтып болмас оның малын.
Малынан қайыр-зекет бермей өткен,
Құдайдың құдіретіне болған мағлұм.
Бар екен бір пайғамбар Мұса деген,
Ол тақсыр сөз сөйлейді қысаменен.
Қарын байға зекетті бергізгін деп,
Мұсаға бір Алладан өмір келген.
Қарынның малы артық тәмам елден.
Қарынға барып қонақ болайын деп,
Бір күні Мұса тақсыр жетіп келген.
Үйіне қонақ болып отырды енді,
Қарынға сансыз малды құдай берді.
Мал союға қимастан мысық сойып,
Қазанға ас пісіріп әкелді енді.
Алдына табақпенен қоя берді,
Тақсырдың сол уақытта қаһары келді.
«Мыш-мыш» деп айтып еді Мұса каллам,
Табақтағы ет мысық боп тұра кепті.
Мұса каллам Қарынға ашу етті.
Мысық сойған күнәнді кешірейін,
Малыңнан енді зекет бергін депті,
Мұны естіп Қарын үйден шығып кетті,
Малым жоқ беретұғын саған депті.
Малынан зекет бермесе бұл Қарынды,
Қара жер шапшаң мұны тартқын депті.
Ақырып тақсыр Мұса айтады енді,
Періште жер кіндігін тартады енді.
Қара жер қаһарланып тартып еді,
Қарын бай белуардан батады енді.
Мұса тақсыр Қарынды тұтып тұрды,
Бересің бе зекетті деп жауап сорды.
Енді зекет бермесең Қарын байым,
Көрдің бе, жұтқалы тұр қара жерді.
Сонда тұрып Қарын бай сөйлейді енді,
Шыбын жаны сіркедей көрінбейді.

Бір қой берсем жұлынар төбе шашым,
Өлтірсең де бермеймін енді дейді.
Мұса тақсыр бұлайша сөз есітті,
Бермеймін деген сөзін ол зекетті.
Малыңа зекет бер десем, тіл алмайды,
Тартқын деп қара жерге әмір етті.
Қара жер ол Қарынды тағы тартты,
Мұса тақсыр ақырды қаһары қатты.
Қара жер қаһарланып тартып еді,
Қарын сонда иектен жерге батты.
Қарынға айтты: зекет бересің бе?
Зекет бермей хақ жүзін көресің бе?
Жаһаннамға кетесің кәпірлікпен,
Ібіліс лағынат тіліне ересің бе?
Мұса тақсыр насихат сөз айтады,
Жаны ашып сол жерде көп айтады.
Қарын айтты: ешнәрсе бере алмаймын,
Сөзіңе сенің айтқан ере алмаймын.
Өлтірсең өлтіре бер, мал сұрама,
Мал бер деген сөзіңді еб алмаймын.
Мұнша әуре мені сен қылмасаңшы.
Мал бер деп аузыңа сөз алмасаңшы.
Бұл тіліңді алмаймын неғылсаң да,
Мал беретін жолыңа салмасаңшы.
Мұса тақсыр қарайды мойнын бұрып,
Сөз айтады: Қарынды ұстап тұрып,
Өз обалың өзіңе барғын дейді,
Малымен бірге кетті жерге кіріп.
Ол Қарын кетті дейді жерге кіріп,
Кәпір боп кетті ақымақ құдай ұрып.
Заман ақыр болғанша тоқтамастан,
Барады малыменен әлі жүріп.
Малымен кетті Қарын жер астына,
Көмілген жоқ өзгедей көр астына.
Қарын кірген жерінен қырық күндей,
Қайнап-қайнап қан шықты жер үстіне.
Жер үстіне қан шықты қайнап, қайнап,
Қарын кетті зекетсіз малын айдап,
Қылған жоқ оған рақым сансыз малы
Қара жер бара жатыр қинап, қинап.
Малымен жер астына кетті Қарын,
Түбіне зекетсіз мал жетті әне.
Мінеки, зекет бермей осы Қарын,
Түбіне зекетсіз мал жетті әне.
Мінеки, зекет бермей осы Қарын,
Бақиға айдап кетті дүние малын.
Жер бар осы күні Қарын кірген,
Қарынға қадыр Алла лағнат берген,
Қарын көрген қысымын жан көрген жоқ,
Иә, Алла, аман қылғын ондай жерден.
Көзіне көрінбеді сансыз малы,
Қысылды зекет бермей шыбын жаны,

Жарандар, қызықпаңыз дүние, малға,
Бір күні көшіп кетер дүние пәні.
Қарынның сыйған жері кеседей жер,
Барлығы рауаяттар осылай дер.
Сыйғызған кесе аузындай жерге ғана,
Осындай қысым етіп пәруәрдігерім.

ҚАБАН АҚЫННЫҢ ТҰМАРША ДЕГЕН ЖАС КЕЛІНШЕКПЕН АЙТЫСЫ

1-толғам

Тұмарша келін болып түсті ауылға,
Созылды той-думаны бір қауымға.
Беташар, сәлем қылу мерекесі,
Шуылдап қызық болды бұл ауылда.
Найманбай ат шаптырып қылды тойды,
Өртүрлі төрт түліктен малды сойды.
Айтысып талай ақын шешендермен,
Қыздырды бозбалалар осы тойды.
Өлеңге Тұмарша да шебер еді,
Сөйлесе сөз маржанын төгер еді.
Айтысқан өзіменен ақындардың,
Тоғыз асы бағасын берер еді.

2-толғам

Бұл тойға келіп еді Қабан ақын,
Айтысқа тілі шыққан соң болды жақын.
«Тұмарша жеңгемменен айтысам» деп,
Отырды келіншекке келіп жақын.
«Айтысса, айтыссын» деп айтты халық,
Тұмарша жүрген бұрын бәйгені алып.
Ақырып Қабан ақын қоя берді,
Бір түрлі естімеген әнге салып.
Он беске Қабан ақын келген жасы,
Өлеңге аударылған ықыласы.
Төгеді сөйлегенде сөз маржанын,
Артықша бозбаладан мәртебесі.
Екеуі қағыспақ боп сөйлесті сөз,
Тоқтар ма екі жүйрік келген соң кез.
Сыбанып екі жағы шыға келді,
Біріне бірі кезек деп беріңіз.
Қабан ақын:

– Әуелі сөз сөйлейін, иә рақман,
Бұл тойға жұрт жиылды жақсы-жаман.
Ауылға келін болып жаңа келдің,
Жеңеше, сау жүрсің бе есен-аман?
Өзіңдей жас жеңгемен аз сөйлеспей,
Тарқамас көңілдегі бар мүддәғам.

Тұмарша:

– Алдымен сөз сөйлейін біссімілләдан,
Білмейді сөз мәнісін кейбір адам.
Көз салсам порымыңа өте жассың,

Үйреткен осы өлеңді қандай адам?
Ойынның баласысың дала кезген,
Атыңыз кім болады айтшы маған?
Қабан ақын:
– Қабан деп қойған екен әкем атым,
Жалайыр он екі ата арғы затым.
Жігітке амандаспай атын сұрап,
Елде жоқ Тұмаршадай бәдік қатын.
Жеңеше, қатты айтты деп өкпелеме,
Жөндеймін жөнге келсе сөздің артын.
Тұмарша:
– Қабан деп қалайша ат қойды саған,
Қайным-ау, сау-сәлемет жүрсің бе аман?
Өзің жас болғанменен сөзің жуан,
Тілдерің, балақайым, тиді маған.
Боларсың жер өртейтін жігіт болсаң,
Атыңды әкең марқұм біліп қойған.
Қабан ақын:
– Атымды қайтпасын деп қойды Қабан,
Тиді ме сөзім қатты, жеңге, саған.
Қалмаққа өзі келіп күң болғаннан,
Болды ма менің атым содан жаман?
Бала боп жастық қылған жерім бар ма,
Батыра наз білдіріп айтам саған.
Өзіндей жеңге көрсем пірім түсер,
Қыранмын ақ маралды алып ұшқан.
Тұмарша:
– Жүре бер, балақайым, аман-есен,
Емеспін мен де қашар қайным көрсем.
Сөздерің өзіме айтқан майдай жағар,
Бар шыным саған айтар олай десең...

Көтеш Райымбекұлы (1745-1818)

Көтеш — XVIII ғасырда өмір сүрген ақын. Қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданында туып-өскен. Арғы атасы — Тұрлыбек. Халық аңызы бойынша ақын 80 жастан асқан кезде өлген. Көтеш ақындықпен жас кезінен шұғылданған. Әуелі елдегі айтыс дәстүрі бойынша танылып, арнау өлеңдері елінің тарихын, жауға қарсы жорықтарын, өз дәуірінің келелі мәселелерін көтеріп отырған. Көтешті біз ақындар поэзиясының бастапқы өкілі, аты мәлім ақындық өнердің тұңғышы дейміз. Себебі, бұған дейінгі көркем сөз өкілдері не шешен, не жырау аталған және сол аттарына сай шығармалар қалдырған. Ал, Көтеш болса, нағыз ақпа ақындарға тән қасиеттермен танылып, сол ақын поэзиясы үлгісін ұстанған, қара өлең, қайым өлең жанрын байытқан.

Ол өз еліндегі кемтарлар тұрмысын, әлеуметтік теңсіздіктерді де,

халықтың мұң–шерлерін де толғана жырлады «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан мол хабардар Көтеш сол ауыр оқиғаны тебірене толғап, халық қайғысына үн қосады. Ә.Жиреншиннің болжауынша, ел арасына кеңінен мәлім «Қараутаудың басынын көш келеді» өлеңін шығарған осы Көтеш.

Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің?
Хан басың қарашынмен даулы болып,
Үстіне ақ орданың қол келтірдің.
Абылай, күйіп кетті салған қалаң,
Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң?
Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң!!!

Күркелінің бауыры күнде дауыл,
Көтеш қалды жұртында жалғыз ауыл.
Ауырып жатқан көңілімді бір сұрамай,
Шын Сексеннің баласы қара бауыр.

Бір жанымның қамы үшін жүрдім саяқ,
Не қыламын бұл малды жаннан аяп.
Ауырып жатқан күнімде бір қайрылмай,
Ет дегенде қалмапты тайлы-таяқ.

Арғы атамды сұрасаң Сексен жұмла,
Райымбек Сексеннен туған ұл ма?!
Райымбекті сен де еш қоя алмайсың,
Райымбек би болса, Рай құл ма?!

Арқа ойылдың құба жон түсер қақтар,
Су ісуге сол қақты құлан жақтар.
Атадан алтау, жетеу туғанменен,
Соның ішінде біреуі-ақ сүтін ақтар.

Ай қараңғы, күн бұлт, түн деменіз,
Біреу жарлы, біреу бай, күндеменіз.
Ата тілін алмаған арам ұлды
Аузы түкті кәпірден кем деменіз.

Ай қараңғы, күн бұлт, түн деменіз,
Біреу жарлы, біреу бай, күндеменіз.
Ата тілін сыйлаған адал ұлды
Хат оқыған молдадан кем деменіз.

Балаңа ұрса берме таз болса да,
Малыңды сол бағады аз да болса.
Жұмыскер есіктегі тынышы кетер,
Қожайын төрде отырған қазба болса.

Қартайғанда қатының дұшпан болды,
Баласымен бірігіп қысқан болды.
Келін деген бір дұшпан тағы шығып,
Біреуі іштен, біреуі тыстан болды.

Қартайғанда қатының қазба дейді,
Келін менен балаға жазба дейді.
Ат болса, айғыр болса, солар мініп,
Шолақ байтал қақбасқа аз ба дейді.

«Бала, бала!» деуменен мазалымыз,
Баладан болар білем ажалымыз.
Баламызға жалынсақ жан сақтар ек,
Келін деген даяр тұр тажалымыз.

Кәрілік, жылы-жұмсақ ас жарай ма,
Қазы, қарта, жал, жая, бас жарай ма?
Кәрілік, мұның бәрін жақтырмайсың,
Үйген топырақ, қалаған тас жарай ма?!

Алдымнан алты пұшық анталады,
Тілге келмей біреуі балталады.
Осы аурудан, сірә, жан қалмас білем,
Балтасы тиген жері қанталады.

Япыр-ай, бұл не деген ел боларсың,
Не малдан, не перзенттен кем боларсың.
Қарап жүрген Көтешке тиемін деп,
Баласына Құлболдының жем боларсың.

ЖАНКІСІ БАСЫБАЙҰЛЫ (1772–1849)

Жанкісі Басыбайұлы - белгілі би, шешен, ақын. Орта жүз Найман тайпасының Бағаналы тармағынан шыққан. Қарағанды облысының Ұлытау ауданының Ұлытау ауылында дүниеге келген.

Жасынан зерделі де зерек өскен ол ел арасындағы даулы мәселелерді шешуде тапқырлығымен, шешендігімен, әділдігімен көзге түскен.

Кейбір аңыз әңгімелерде Жанкісінің шын аты - Жанқиса және ол қоқан хандығы әскерілерімен қақтығыста қайтыс болған делінеді. Жанқисаның жанама аты Жанкісі екенін Ермахан Бекмаханов та атап көрсеткен. Жанкісі Басыбайұлының шығармаларының көпшілігі сақталмаған. «Мақпал - Сегіз» дастанының үзіндісі, «Қоқан ханына айтқаны», «Қожыққа айтқаны» толғаулары ғана жеткен. Жанкісі Басыбайұлының «Қоқан ханына айтқаны» толғауы «Ай-заман-

ай, заман-ай» жинағына енген. Осы толғауында Жанкісі би Қоқан ханын, оның салықшы беттерінің әділетсіздігін өткір сынаған. Кейін оларға қарсы ашық күреске шыққан.

ҚОҚАН ХАНЫНА АЙТҚАНЫ

Ассалаумағалейкум,
Алдияр тақсыр ханымыз!
Алдыңа келді қарашың,
Арызды қабыл алыңыз.
Өтірік болса арызым,
Мінеки сізге жанымыз.
Өзіңіз қосқан зекетші
Біздің елде Жүзбай бар.
Жүзбайдың жүрген жерінде
Жылау менен ойбай бар.
Және мұның жолдасы
Қаратамыр Дадан бар.
Еріп жүрген соңында
Қырық-отыздай адам бар.
Шоңмұрын деген молдасы бар,
Төлеген деген жорғасы бар.
Атына жемді салуға
Алты еннен қылған дорбасы бар.
«Келі түбім» деп алады,
«Кеусенім» деп алады,
«Отыра зекет» деп алады,
«Құшақ зекет» деп алады.
Арқадан келген сор Найман
Ат-таң болып қалады,
Айтайын десең, ұрады,
Ұрмақ түгіл, қырады.
Қаумалаған көп момын
Қорлаушыдан құтылар
Амал-айла таба алмай,
Қарайды да тұрады.
Алдына салып айдайды,
Ашулансаң, байлайды.
Әкімі жоқ қазаққа
Теңдік жоқ деп ойлайды.
Алса, малға тоймайды,
Біз жыласақ, ойнайды.
Ел ішінде ажарлы
Қыз-қатынды қоймайды,
Жақсыларды сөгеді,
Ат үстінен тебеді.
Жүрексініп отырмын,
Айтар сөзім көп еді...

ЖАЯУ-МҰСА БАЙЖАНҰЛЫ

(1835-1929)

Жаяу-Мұса ұзақ өмірінде түрліше себептермен көптеген елдерді аралаған адам. Біржан дәстүрін дамытқан өнер иелерінің бірі бола тұрса да, Жаяу-Мұса қазақ музыкасына мазмұн мен түр жағынан елеулі жаңалықтар әкелді. Алдымен, ол шығарған өлеңі мен әні,, түгелдей дерлік, әлеуметтік мазмұнға құрылып, жаңа ырғақтар табады, қала мәдениетінің элементтерін батыл енгізіп, көңілді, жігерлі, ырғақты әуендер туғызады.

Жаяу-Мұса Байжановтың қазақша, орысша сауатын ашады; 13 жыл бойы оқып, өз заманындағы болған сан алуан, күрделі өзгерістерді түсінерлік білімі бар көрнекті қайраткер дәрежесіне көтеріледі. Ұзақ өмірінде сан рет бай-феодалдар тарапынан қуғын көріп, бірнеше мәртебе жер аударылса да, Жаяу-Мұса мойымайды, жасымайды, қашан да бұқара шаруаның жоқшысы, қамқоршысы болады.

Ей, Мұса, мен не қылдым саған, жарқын
Ей, Мұса, мен не қылдым саған, жарқын,
Күшпенен тоздырдың ғой ауыл халқын.
Бұзауын ауылымның қырып салдың.
Көрерсің не болғанын істің артын.
Мақтанба басыңызда бағыңызда,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Сізге де сорлы болу қиын емес
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

СӘУЛЕМ ҚЫЗДАР

Барады үркер ауып жазға таман,
Жүгірдім мылтық алып қазға таман.
Буылып қол-аяғым жатсам дағы,
Домалап бара жатам қызға таман.

Қаршыға қыран болса, тырна алады,
Жел соқса, ұзын ағаш ырғалады.
Құрбылар, жастығыңда ойна да күл,
Қызықтан ойнамаған құр қалады.

Бұлт басып айдың көзін торлады ма,
Әй, сәулем, көңілдегі болмады ма?
Өркімнің ықтияры өзінде ғой,
Сүймесен, сені біреу зорлады ма?

КӨКАРШЫН

«Көкаршын» эн еркесі, баппен айтса,
Ержігіт не болады серттен тайса.
Ән болмас «Көкаршындай» қайда барсаң,
Ән білем деген адам шынын айтса.

Ал, «Көкаршын» көңіліме қонған әнім,
Сүйеді сұлу әнді менің жаным.
Айғайлап, жүз құбылтып әнге салсам,
Кетеді бойым балқып, қызып қаным.

ҰЛЫТАУ

Туған жерім Баянауыл,
Кейде тынық, кейде дауыл.
Ұлытаудың қойнауында
Мекен еткен біздің ауыл.
Артта қалды Баян тауым,
Жер аудартты ата жауым.
Қанша қысым көрсетсе де,
Өмір бойы бітпес дауым.

СҰРША ҚЫЗ

Неше жыл жүрсем дағы мен айдауда,
Шыдаймын, қажымаймын денім сауда,
Дәм жазып осы жолдан аман қайтсам,
Сұрша қыз, көрісерміз Баянтауда.
Боларсың сенде мендей, маған күлсең,
Ханзада, жауыздардан зорлық көрсең.
Есіңнен, күлмек түгіл, айырыларсың,
Айырылып ел- жұртыңнан, қаңғып жүрсең.
Үйімнен ала жаздай шай таппадым,
Орнығып,шіркін көңіл ,жай таппадың,
Мұсаның ол заһарын көрген шақта,
Жыландай қара шұбар қайқақтадым.
Омбыға шошынғаннан жаяу бардым,
Арада күн-күн жүріп тынбай бардым.
Княздың мен бұйрығын әкелсемде,
Пәлеге ашылмастай тағы қалдым.
Мұсамен бастық ояз бірге отырды,
Жүрегім мұны көріп тағы тұрды.
Жұмыстың оңалмасы бұл емеспе,
Екеуі тізе қосып жауап сұрды.
Қорықпай жауап бердім менде сонда.
Қашуға дәрмені жоқ жаяу сорлы.
Әй, Мұса, өлімісің, тірімісің,
Не болды Жамақанның, көремісің!
Несібең елден алар тоқтаған соң,
Бүйтіп жеген параңа тісің сынсын.

Сасай азбан бұл күнде болып тұрсың,
Баяғы дуанбастық жоқ қой күшің.
Жазығым не, мырзеке, менің қылған,
Соңыма мұнша түстің паран үшін.
Шаршар күнің болды ғой, жасың жетті.
Менде бала емеспін, шықты тісім.

ӘРИНЕ КҮН

Ақ түйғын көлден қарсы-ай қаз іледі, а-ау,
Жиылып қыз-бозбала бір жүреді, а-ау, әрине күн.

Жігіттер осындайда-ай ойна да күл,
Ұлғайып, үйде отырар кез келеді, а-ау, әрине күн.

Болады көк жетілсе-ай шалғын төсек, а-ау,
Өтірік болар ма екен-ай бұлай десек, а-ау, әрине күн.

Жастықтың әсерінде-ай не болмайды, а-ау,
Айтқаным болмаса менің-ай, сірә, өсек, а-ау, әрине күн.

АҚ СИСА (2-нұсқа)

Ақ сиса, қызыл сиса, сиса-сиса,
Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса.
Шорманның Мұстафасы атымды алып,
Атандым сол себептен Жаяу Мұса.

Ақ сиса, қызыл сиса, сиса-сиса,
Жүрмейді кімдер жаяу зорлық қылса.
Байлары орыс-қазақ қашқын дейді,
Көрер ем қашқындықты күнім туса.

Үш жүзге атым мәлім Жаяу Мұса,
Жүрмейді кімдер жаяу зорлық қылса.
Аттыдан жаяу жүріп кек аламын,
Жігіттер, шамаң келсе, маған ұқса.

ҚАБІР БАСЫНДА

Жатырмысың, ей, Сапар,
Топырақпен барабар.
Қара шымды жамылып,
Қалғаныңба, қайран жар!!
Қазір келдім басыңа,
Жалғыз Садық қасымда
Топырақ астында қалыпсың
Отыз жеті жасыңда.
Қалдым көрмей жүзіңді,

Естімей қалдым сөзіңді.
Жеткізбей хабар бір адам,
Жеткізе алмадым өзімді.
Сұрақсыз кешу ол менен,
Топырақ көрдім мен сенен.
Қауіпті болса мен кештім,
Көрмеген соң мен зиян.
Есілде қалдың топырақ,
Мінгізгей Тәңірім ол пырақ
Жарым Сапар, қош енді,
Тұрмайсың мың жыл тұрсам да.

АҚ СИСА

Ақ сиса, қызыл сиса, сиса, сиса,
Жарасар қамзол сұлу, белін қиса.
Шорманның Мұстапасы атымды алып,
Атандым сол себептен Жаяу Мұса.
Ақ сиса, қызыл сиса, сиса, сиса,
Жүрмейді кімдер жаяу, зорлық қылса
Жиылып орыс, қазақ қашқын дейді,
Көрермін ақыр бір күн туса.
Мен айтсам, паранды айттым, тілім ұзын,
Кигенім үстімдегі бәрі қызыл.
Жылансың екі басты ел жалмаған,
Қоймаймын, не қылсаңда, айтар сөзім.
Арыстан айға шапты, аяқ сынды,
Жемқорлар жолдас қылды қара түнді
Ел көз жасы тиеді тұқымыңа,
Әділ ұлық қуалар оңды- солды.
Он екі жыл айдадың Тобыл жаққа,
Ем болмас бастан бағың таяр шақта,
Дуанбасы мен өзім деме, Мұса,
Балаң кетсін тоз-тоз боп әр тарапқа.
Әй, Мұса, сен - бидайық, мен- бір торғай,
Жүрерміз, тірі болсақ, ойнай-ойнай.
Параны мұнан былай тоқтат, Мұса,
Нашардың жон терісін өзің соймай.
Құтқар деп жалынбаймын саған, Мұса,
Босатпайсың, әй, Мұса, қарның тоймай.
Берерім жоқ, еңбекпен күнді көрген,
Адаммын жалғыз жүрген, бедняк шорнай.
Жаныма батқандықтан ашынамын,
Мен неге жаяумын деп басыламын
Малым жоқ Шорман айдап алатұғын,
Қорлығын Мұстапаның паш кыламын.

МҰСА БАЙЗАҚҰЛЫ
(1849-1932)

Ол терең ойлы, ғибрат өлеңдерінен басқа мысалдар да жазған, айтысқа да түсіп, өнерін көрсеткен. Мұсабек ақыннан қалған мұра өте мол, қазір оның көпшілігі Қазақ ССР Ғылым Академиясының Орталық Ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы. Ақыннан қалған әдеби мұрасында үлкенді-кішілі клендер, мысалдар, дастандар бар. Оның кейбір өлеңдері жеке адамдарға немесе белгілі оқиғаларға арнау түрінде болып келеді. Ақын өз заманасының бадырайып көрініп тұрған қайшылықтарын ашуға тырысып, қоғам өмірін, әлеуметтік шындықтарды, сондай-ақ тап теңсіздігін суреттейтін өлеңдер жазған.

Сайлау деген елге бір бүлік болды

Сайлау деген елге бір бүлік болды,
Параланып әкімдер пұлға толды.
Іріктеп көріктісін пұлға сатып,
Пышаққа жарайтынын қырып болды.
Не нарлар түсті базар жетектеліп,
Шашылды ақша көшеге етекшеліп.
Елдегі бұл сайлаудың бүлігіне,
Ешкім шыдас берместей төтеп келіп.
Береке осы күнде момында жүр,
Мал бағып момын байғұс амалдап жүр.
Амал құмар мырзалар қарыздар боп,
Айғырлай қамшы кесті шабандап жүр.
Сайлау елді бүлдірді бүлік етіп,
Ата- бала, ағадан- іні кетіп.
Бала қораз секілді не мырзалар,
Қызыл шақа боп қалды-ау жүні кетіп.
Пара жеп болыс қойды қалағанын,
Біртіндеп алды барып және малын.
Сайлауда көп құтырған бөрі болды,
Ортаға ап оңдырмай тұр талағанын.

Қайырымды қыз бен қайыршы

Бір бақыл бай бар екен сараң болған,
Есігіне еш кедей бара алмаған.
Ішкен асын кейінге қоюшы еді,
Жан көрінсе алыстан қараңдаған.
Сараң еді бұрын жұрт тоқ кезінде,
Жұртта пейіл не болсын жоқ кезінде?
Бір аш кедей сандалып келді үйіне,
Ұрынды да аштықтан от көзіне,
Кедей досын ақ пейіл асырады,
Қарау адам есіктен қашырады.

Қызы шығып бір күлше қайыр беріп,
Әкесіне білдірмей жасырады.
Бай білді де кедейдің тосты жолын,
Ұрып-соғып қайнатты әбден сорын.
«Күлше берген оң қолың осы ма?»-деп,
Қайтып келіп қызының кесті қолын.
Қалыпты қыздың қолы шолақ болып,
Ісін істеп, ас жеуге олақ болып.
Кесір болып бұл ісі дәулет қайтып,
Ақырында бай өлді харап болып.
Жетім болып қалды қыз күн көре алмай,
Бір қасық ас үш күнде бір көре алмай.
Бірнеше күн бүк түсіп жатты үйінде,
«Мен ашпын»,-деп ешкімге сыр бере алмай.
Ажалы жоқ аштықтан құдай алмай,
Шықты үйінен бір күні шыдай алияй.
Барды-дағы бір байдың есігіне,
«Шаян алла ақ»,-деді айқай сала-ай.
Шықты үйінен жүгіріп байдың ұлы,
Бір легенге ас салып неше қилы.
Еркек емес, суреті қыз сияқты
Бай ұлына көрінді ол бір қилы.
Кекілі бар қараса, ашып бөркін,
Ғашық болды көрді де қыздың көркін.
Жақындасып қасына келді-дағы,
Жігіт қызға сөйлесті емін-еркін.
Жігіт болды бұл қызды сүйетұғын,
Қыз да болды жігітке тиетұғын.
Ол қыз хаттен тысқары сұлу еді,
Көрген адам өртеніп күйетұғын.
Қылды мейман ол қызды «аламын»,-деп,
«Алмасам тақат қылмай барамын»,-деп.
Дастарханын алдына жайды-дағы,
Неше түрлі тартады тағамын кеп.
Жеді тамақ сонда қыз сол қолынан,
Ілгеріде айрылған оң қолынан.
Қалып қойды жігіттің қыздан көңілі,
Сол қолымен жеп әдепсіз болғанынан.
Сонда ол қыз ұялды қылып намыс,
Қара термен көйлегі болды сауыс.
«Шығара бер жасқанбай қолды»,-деген,
Сонда қызға келеді көктен дауыс.
«Бісміллә» деп оң қолын қыз шығарды,
Кесілген қол сау болып бітіп қалды.
Он саусағы күмістен тартқан сымдай,
Сонда жігіт қолына назар салды.
Қыздың жүзі нұрланды хордай болып,
Хор-перімен дидағы бірдей болып.
Ғашықтықтан жігіт те қарар қылмай,
Неке қылды ол қызды, көңілі толып.

ҚАЙРАТЫ БҰЛ ДҮНИЕНІҢ МАЛ МЕНЕН ПҰЛ

Қайраты бұл дүниенің мал менен пұл
Патшадай -малды кісі, кедейлер-құл.
Сұңқардай құрағытқан бауын түтіп,
Дәулетсіз қор болды ғой қайратты ұл.
Мал керек қожаға да, төреге де,
Малсызды «опат» дейді кенегеде.
«Опат» деп ойласандар өлгенді айтар,
Қор болды кедей сорлы мұнша неге?
Түзетіп бай салады ақтан сарай,
Кепені кедей қылар басқа пана-ай.
Ұстыны екі әлемнің ақтық құлы,
Мұхамет Қадишаға тұрған малай!
Суытып жалды ат керек жарысқалы,
Әр іске дүние керек алысқалы.
Қайран ер, жоқшылығын арман қыпты,
Алланың Әлішері арыстаны.

Адам мен аюдың достығы
Дос болыпты бір аю бір адаммен,
Бірін -бірі көңілі ұнағаннан.
Екеуінің көрген жан татулығын,
«Қай жақта деп мұндай дос» қылады арман.
Аю күш-ақ досының аманына,
Келтірмейді басқа кеп хабарына.
Қадалғандай жанына болды аюдың,
Тікен кірсе адамның табанына.
Күні- түні адамды қорғаушы еді,
Суық самал бетіне қонбаушы еді.
Аю батыр бір күні ақырады,
Адам ұйқтап қасында жатыр еді.
Бір шыбын кеп бетіне қонды адамның,
Кетті жаман аюға батып енді.
Аю қатты қаһар қып ол шыбынға.
Бір қара тас қазандай келді алып,
Бастайын деп тұр енді дос шыбынға.
Таспенен кеп шыбынды салып кетті,
Адамға да кесірі дарып кетті.
Ол адамның шекесін күл-күл қылып,
Бас сүйегін миымен жарып кетті.
Шыбын кетті, мерт болып дос та кетті,
Надан достың достығы қасқа кетті.
Аю қаһар шыбынға қылып еді,
Арада досы бекер босқа кетті.
Надан достың достығы аюдай-ды,
Достық қылдым дегені қастық болып,
Басты жаншып кетуден тайынбайды.
Жаман парқы жақсыдан бөлек деген,

Тал барабар болмайды терекпенен.
Бұрынғы жақсылардың бір мақалы-
«Надан достан - дұшпаның зерек» деген.

Тышқан мен түйе
Бір тышқан бір түйені жетеледі,
Елпектеп түйе байғұс кете берді.
Түйені тышқан байғұс жетектеп ап,
Маслихат құрған екен екеуі енді.
Тышқан айтты: «иығым қандай күшті,
Күшпен тартып істеймін әрбір істі.
Иықтың күштілігі бұл емес пе?
Таудай түйе қаңбақтай болып ұшты.
Қылмады түйе тақат тартқанына,
Қабы жоқ батпақ, топырақ артқанына.
Түйені мұрны тесік жетелеп ап,
Қарашы, қу тышқанның мақтанына.
«Көрінген қарағайдай қалың жусан,
Қылармын бәріңді апат біраз тұрсам.
Жолбарыс, ырылдаған қабылан, бөрі,
Шықпайды неге атың мендей тусан?»
Осындай тышқан байғұс созады қол,
Мақтанып екі арада айтқаны сол.
Мақтанып тышқан байғұс келе жатса,
Алдынан кез кеп қалды бір терең ор.
Қараса ор дегені арық болды,
Өте алмай тышқан судан кәріп болды.
Отырды жағасына бүкірейіп,
Тышқанның жүдегені анық болды.
Түйе айтты басып ирең, ентелемей:
-Бұл жолды ұзақ салдың келтелемей.
Отырдың тышқан байғұс не себептен,
Бұл судан тәуекел деп өте бермей?
-Әр жерде ашыққанда жетуші едім,
Сырымды соған баян етуші едім.
Бұл арық кемерленіп жатыр толып,
Құлаш ұрып дариядан өтуші едім.
Түйе айтты:- жолды бастың жақсы-жаман,
Не демес мақтаншылық көңіл надан?-
Деді де балпаң-балпаң суға түсті,-
Мінеки, білдірем,-деп,-суды саған.-
Тышқанды қарап тұрып күйге салды,
Түйенің түскеніне қайран қалды.
Тышқанның қорыққан суын қараңыздар,
Түйенің тізесінен келмей қалды.
Бұл судан түйе палуан қайтып шықты,
Түйенің насихатын тышқан ұқты.
-Қорыққан суың тізеден келмеді,-деп,
Тышқанға судың сырын айтып шықты.
-Мен мұндай өте алмаймын күзеріңнен,
Қиқылдап бұған түссем жүземін мен.
Рас, түйе палуан мақтанғаның,

Парқы бар тізенің де тіземенен.
Тақсыр-ау, сіз бір ұлық, біз бір нашар,
Кей жаман ел білмейтін судай тасар.
Сен түскенде тізеден келген суың,
Мен түскенде төбемнен жүз кез асар.
Белгілі мақтаншылық әлі сондай,
Түйені бір азырақ салды жолға-ай.
Мақтанам деп азырақ тышқан «паулан»,
Ақыры сондай болып түсті торға-ай.
Парқы бар жақсының да, жаманның да,
Белгілі қас жаманның әлі сондай.
Жамандап біреуді алдап, әлі алданып,
Жүреді ісі шаппай сірә оңға-ай.

Табиғат тамашалары
Ақ бұлыт пен көк бұлыт,
Аспан жердің арасы.
Суда сең де жүреді,
Қай жаққа болса барасы.
Қанатпен құсты ұшырған,
Құдіретіне қарашы.
Жаңбырын жүктеп баһардың,
Суға толған сабасы.
Жылжып барып себілер,
Қай жерге болса жауасы.
Көңілін ашар адамның,
Көктемгі күннің ауасы.
Болғанда көктем жыл басы,
Аспаннан жаңбыр себелер.
Ақ бұлыт пен көк бұлыт,
Аспан жердің арасы.
Суда сең де жүреді,
Қай жаққа болса барасы.
Қанатпен құсты ұшырған,
Құдіретіне қарашы.
Жаңбырын жүктеп баһардың,
Суға толған сабасы.
Жылжып барып себілер,
Қай жерге болса жауасы.
Көңілін ашар адамның,
Көктемгі күннің ауасы.
Болғанда көктем жыл басы,
Аспаннан жаңбыр себелер.
Өлген шөптер тіріліп,
Жердің жүзі көгерер.
Құрт-құмырсқа қимылдап,
Бәрінің көңілі елірер.
Тарбаңдап жүрер уақыты қош,
Тасбақалар, кенелер.
Асыл гүлдер жалтырап,
Аспан мен жер кенелер.
Жердің жүзі түрленіп,

Жап-жасыл адыр-төбелер.
Неше алуан түрімен,
Түрлі-түрлі шөп өнер.
Қатып қалған мұз еріп,
Жылжып ағып жөнелер.
Күн де жылы жүзбенен,
Жер жүзіне нұр беріп.
Сұлу қыздай сыланған.
Бәйшешектер бүрленіп,
Шақпағын жағып жарқырап.
Күркіреп бұлт күңіреніп.
Жақсылығын көктемнің,
Жанның бәрі тұр көріп.
Жақсылықтың белгісі,
Неше алуан сыр беріп.
Сыбдыр қағып күйменен,
Сулар ағып, сылдырап.
Жасыл шөптер шайқалып,
Біткен жері елжіреп,
Қызыл, жасыл, ақ гүлдер,
Ашылып бәрі албырап.
Тербетіп шөпті өсірген,
Мысалы желдер дүркіреп.
Аспаннан жаңбыр болып тұр,
Күн сайын күні күркіреп.
Арасында бүргеннің,
Торғайлар ашып балапан.
Амал, сәуір, зауза өтсе,
Жетеді жылжып сарыатан.
Жапырағы жайқалып,
Ағашқа бітер түрлі сән.
Сырттан байқап қарасам,
Дарақтың ата-енесі,
Тәрбият қылып ауасы,
Өртүрлі пісер мәуесі.
Жұлдыздай болып жалтырап,
Көргеннің кетер әуесі.
Таразы жұлдыз туғанша,
Ағаштар толар денесі.
Сүмбіле, мизан салқынын,
Көрген соң кетер зәресі.

Сырым қызға
Хат жаздым ғашықтықпен Сырымжанға,
Бермеуші ем бұрын көңіл ешбір жанға.
Сәулесі қараңғы үйді жарық қылған,
Ұқсайды -ау ақ бетіңіз атқан таңға.
Сыртыңнан, Сырым, сенің болдым ғашық,
Жібердім сәлем айтып хатқа басып.
Білмеймін нүрімісің, перімісің,
Қыз тумас бұл жалғанда сенен асып.
Ақ бетің ағаш үйде жанған шамдай,

Ішінде қараңғы үйдің атқан таңдай.
Көрмекке, Сырым сені болдым ғашық,
Бұрынғы өтіп кеткен Күләндамдай.
Баласы текті атаның сырым айым
Қылды ғашық жамалыңа бір құдайым.
Көрмекке, Сырым, сені болдым ғашық,
Бұрынғы өткен Ләйлі -Мәжнұндайын.
Бетің қызыл қарға қан тамғанындай,
Қандай адам өзіңе таңданбайды-ай?
Үрім,Иран, Стамбул, орыс, қытай,
Ешбірінен сіздердей жан болмайды-ай.
Бетің ақшыл наурыздың қарындай-ды,
Шашың майда жібектің талындай-ды.
Арқа, Бхар, Әндіжан, Петроград
Баршасынан сіздей жан табылмайды.
Ойлап тұрсам қасың-жай, көңілің-киік,
Ақ бетіңнен күн бар ма, жатар сүйіп?
Сыртыңнан «пәлен-түген» дейді дұшпан,
Жете алмай арманда боп жедім пұшман.
Дәмелі қаршыға да, қара құс та,
Боп тұрсың сен бір үйрек көлден ұшқан.
Аршын төс, алма мойын, қиғаш қастан,
Ешбір жан көре алмадым сенен асқан.
Сырым, сізден басқамен ісіміз не-ай?
Жаманға көрсетпесін түсімізді-ай!
Теңізден шығып тұрған сіз бір седеп,
Дүр тамар қай бұлыттан етіңізге-ай.
Ашылған екі бетің қызыл гүлдей,
Дал болар көрген адам есін білмей.
Әлде қандай адамға қор боласың?
Қалың қара бұлытқа кірген күндей!
Ауылың жылда шығар Сарысуға,
Жолықтың қоныстас боп қыпшақ қуға.
Ақылың жұрттан асқан бір бала едің,
Қимаймыз жүзі бөтен Жетіруға.
Тидің бе, Сырым, соған өзің сүйіп!
Дегенге соны сүйдім, жүрмін күйіп.
Бір жігіт Көтеншіден таппадын ба,
Күзеген сақал-мұртын қуға тиіп?
Жақсы екен бәрекелді, қайын жұртын,
Іс көрмес жақсы жаман сенің ұлтың.
Сала бар төс қалтаңа іскегіңді,
Жұларсың көк тұқыл сақал мұртың.
Өзін бек, болған күнде, өзіне би,
Қалама қалағанмен бір сынық үй?
Сақалын қырыққа келіп қырықтырған,
Жігіттің өзі теңді біріне ти.
Есітсек сізден хабар «келсін» деген,
Бұл сөзге қандай жан бар есірмеген?
Теңізден шығып тұрған сіз бір седеп,
Салынып еш дүкенге кесілмеген.

ӘРІП ТӘҢІРБЕРГЕНОВ
(1856-1924)

Абайдан көп үйреніп, өнеге алған көрнекті ақынның творчествосына әділ баға берілмей келді. Кейбір әдебиетшілер; оны Абайға өмір бойы қарсы болды, патшаның чиновнигі ретінде қызмет атқарып келді, - деп, жоқты-барды жинап айыптаса, тағы бір зерттеушілер, неге екені белгісіз, Әріп Тәңірбергеновты кітаби ақындардың қатарына апарып қосты. Демек, Әріп Тәңірбергеновтың әдеби мұрасы әлі күнге дейін тұтас алынып, ғылыми тұрғыда зерттелген жоқ.

Расында, ақыннан қалған әдеби мұра саналуан. Ол алғашқы кезде шығыс әдебиетіне еліктеп, қиссалар жазып, кезінде Абайдың қатал сынына ұшыраса, кейін сол Абайдың дәстүрі және орыстың классикалық әдебиетінің тікелей әсері бойынша реалистік шығармалар жазатын болды. Ақын қазақ тұрмысына арналған өзінің төл шығармаларында көбінесе заман шындығын, заман жайын, еңбек пен кәсіптің, сондай-ақ, өнер мен білімнің зор пайдасын асқан шабытпен жырлайды.

Еңбек туралы

Сорлы елім, көріп жүрсің еңбекті жау,
Ел кезіп, өсек айтып, ізденіп дау.
Істейтін бар кәсібің - ұрлық-зорлық,
Кісі жоқ алдын ойлар бір дені сау.
Байлар жүр мансап іздеп құр далақтап,
Көрінбей малы көзге, жүр жалақтап.
Би мен болыс көрінсе, қошемет қып,
Қойын сойып, ет тартар қос табақтап.
Адал еңбек істеуге дертің күшті,
Жиреніп, жек көресің шындық істі.
Адалды - адал, арамды - арам демей,
Қара жәһіл надансың қасқыр түсті.
Алдау-арбау қаныңа сіңген батпан,
Бар мақсатың - нашарды зар жылатқан.
Жалға жүрген жарлының еңбегін жеп,
Артық көріп асайсың адал астан.
Көзіңе көрінбейді жиған малың,
Ұрлық үшін бергенің - жалғыз жаның.
Кел, тоқта, тілімді алсаң, кесел болар,
Сүліктей сора бермей елдің қанын.
Еңбексіз жиған малың емес адал,
Шариғатта тағы жоқ деген пара ал.
Шапқанда байдың ұлы болып жүрсің,
Тоқтағанда болмасын түбі залал.
Елірме ел қыдырып ет жегенге,
Ұрлыққа өтірікті септегенге.
Жарлының жалғыз қойын жалмап алып,
Мұнша неге құмарсың ептегенге?

Ертең біреу әділдік құра қалса,
Қайтесің су түбіне кетпегенде?
Бір қойға бес есе қып төлеу берсең,
«Айтпадың» деп сонда өзің өкпелеме.
Қорқыттай қазған көрің алдыңда тұр,
Жалғыз топырақ шашасың көпке неге?
Күн ұзын ел қыдырып сүмең қағып,
Өтірік пен өсекке судай ағып,
Екі табақ ет жесең, еліресің,
Жерден алтын тапқандай масаттанып.
Терлеп еңбек істерлік біреуің жоқ,
Бар әдетің - бос жүрген пәле бағып.
Сөйтіп жүріп сопы боп, Құдай ұрып,
Таспиық тартып мүлгисің түннен тұрып.
Бойында ат тартпайтын арамдық бар,
Сүттен аппақ боласың, судан тұнық.
Бағып жүрсе малыңды біреу тегін,
Сұрланып сүртіп жүріп маңдай терін,
Алты айына қой, серкеш, көйлек, штан -
Ақы деп осы емес пе бар бергенің?
Шын Құдайдан қорықсаң иман іздеп,
Жарлының бұл еңбегін неге жедің?!
Өз обалың өзіңе, тоқталмасаң,
Ет, қымызбен боп жүрсің бәрің масаң.
Жағанды ұстап, саныңды бір қағарсың,
Тыйылып бұл әдеттен, басылмасаң.

Замандасқа

Ей, достым, қапыл жатпа, басты көтер,
Алданып ақымақтықты қума бекер.
Айуан емес, адам боп жаратылдық,
Көңіл көзі барларға бұл да жетер.
Қабірге ғаріп бастың кірмегі хақ,
Тіршілік, ажал жетсе, әлі-ақ өтер.
Көргенмен қанша қызық дүниені,
Қазанда қайтқан қаздай өмір өтер.
Тірлікте жан қиысқан жақындарың
Қабірге қап-қараңғы тастап кетер.
Өлген соң өлексесің көз жұмылып,
Тұл қалмақ, дүние сарай, тұрған пәтер.

ЛЕРМОНТОВ КӨКІРЕКТІ, КӨЗДІ ТУҒАН,

Лермонтов көкіректі, көзді туған,
Білмеген айырмайды уды судан.
Бетіне данышпанның күйе жағып,
Не түрлі сұмдық шықты бала қудан.

Бояған ақ дидарын қараменен,
Білсе, неге ойнайды данаменен.
Жақсыға түрі бөлек ит те үрмейді,
Жынды бірдей емес пе баламенен.

ОРЫСТЫҢ МҰСАНННФІ - ПУШКИН ДАНА

Орыстың мұсанның - Пушкин дана,
Одарен природой ғапыл сана.
Данышпан қатарында атын жазған,
Қате қылған іс екен Шұғбан бала.
Тегінде білмек керек әркім өзін,
Майданға атпақ керек, білсе сөзін.
Шұғбан Қауметұлы сызып қойған,
Дананың мөлдіретіп екі көзін.

ҒЫЛЫМ ТУРАЛЫ

Мысалы дүние - теңіз, ғылым - кеме,
Кемесіз терең суға түсем де ме.
Толқыны тауға ұқсаған мына заман,
Сезе ме мұны даңғой жаһил не ме?
Суы ащы бұл теңіздің, іші жайын,
Толқыны төңкерілер барған сайын.
Қауіпсіз балық аулап пайдаланар,
Сенімді кеме болса кімде дайын.
Кемеде болмау керек саңылау, тесік,
Мақтанба желқайыққа кеме десіп.
Жел соғып көтерілсе, жоқ боларсың,
Толқынның түрі жаман жатқан көшіп.
Балық бар бұл теңізде неше тармақ,
Байқамай оған дағы салма қармақ.
Астың теңіз, толқынмен дос емессің,
Бір мышты кеме қып ал өзіңе арнап.
Кемесіз суға кетер арандаған,
Себепсіз ешбір нәрсе жаралмаған.
Малтумен көрген күнің құрып қалсын,
Ұят қой анда-санда қараңдаған.
Шалағай жанның қасы жыртық қайық,
Бір күн жел, сеніп болмас, бір күн айық.
Астың - теңіз, үстің - жел, дос емессің,
Қарбайып әлек болма қанат жайып.
Толқынға кемеменен ыңғайлы бол,
Бір білгіш морякпенен ұстасып қол.
Ғылым - кеме, көңілдің тиянағы,
Әне, жаным, сөйткенде табасың жол.
Қазаққа келген жанның бәрі төре,
«Ақ жүрек аңқылдаған» өмір бере.

Көзсіз құдық сияқты о да тапшы,
Жетілген екен деме оны көре.
Пікір қыл көрінгенге, шықсаң үйден,
Айни көр, тілімді алсаң, надан күйден.
Малым жоқ бөлек ауыл кондыратын,
Енші осы, ойла, балам, саған тиген.
Теңіздің тереңінде садып пен дүр,
Тілімді ал, қанағат қыл, әдеппен жүр.
Ғылым - дана, өмірде қор болмайсың,
Жаманмен жолдас болма, жақсымен жүр.
Кәсіп қыл, ғылым берер, іздесең жем,
Болмайсың таза жүрек ешкімнен кем.
«Күннен де білім жарық» деген мақал,
Соқыр кісі болмайды көздімен тең.
Кісінің, менше, балам, хақын жеме,
Түбінде жарамайды жегіш неме.
Тірі күнде құтылдым қарызымнан,
Артымнан «әкем айтпай кетті» деме!

ҚАЛЫҢ МАЛ ТУРАЛЫ

Адамға Хауаны арнап жаратты Хақ,
Гибрат түп атаңнан ойланып бақ.
Әлемнің тұңғыш ұлы, тұңғыш қызы -
Бұлардан басқа жандар келмеген шақ.
Екеуі сүйісті де жолдас болды,
Қалың малды шығарған қандай ақымақ!
Өркімнің жақсы, жаман өз теңі бар,
Ықтияр бірін бірі сүйіп таппақ.
Жылқы мен сиыр қайтіп үйір болсын,
Жұрт оған, білмей сөгіп, кінә таппақ.
Садып пен дүр - қымбат бағалы тастың түрлері.
Сөккенмен, жылқы іздейді өз жынысын,
Жөн емес жануарға жала жаппақ.
Тегінен ауызы жалпақ, иісі сасық,
Сиырды жылқы қылшы қанша мақтап.
Жақсы мен жаман қайтіп қызық етер,
Жаман - дерт жазылмайтын, мазаң кетер.
Қашыр менен есекті бір қосақтап,
Бұларды теліп әуре болма бекер.
Жоғалтқан жанды адамның ықтиярын,
Халықтан осы дағды қалса нетер!
«Пәленше менің кісім болсайшы» деп,
Көз сүзіп көрінгенге өмір өтер.
Өркімнің жолдас болсын сүйген досы,
Біріксе, айырмасын көңіл хошы.
«Теңін тап та, тегін бер», түзел, жұртым,
Аумас көңіл, айнымас жүрек осы.
Жас қызды алпыстағы шал алады,
Әйел жағы тағы кем саналады.
Әлгі шалда үш қатын бұрын болса,

Мал беріп, төртінші қып ала алады.
Әке, шеше, ағасы ұнап қойса,
Олардан жас қыз қайтіп қала алады.
Зәулім боп жиырмаға жеткен қызды
Жеті жасар бір еркек бала алады.
Шал да емес, бала да емес, ең негізі,
Не туысы, не хайуан мал алады.
Бір болар бұл әдеттің қалар күні,
Бар әйелдің басында өмір түні.
Не жаманның, не шалдың жетегінде,
Не керек, кете барды шықпай үні.
Әкең құрысын жас қызын малға сатқан,
Шешең құрысын өтірік жылап жатқан.
Бұл тәртіп білімді елдің бірінде жоқ,
Шатылып жалғыз қазақ Тәңір атқан.
Осыған армандының біреуі өзім,
Тағы өзімдей өзгені көрген көзім.
Адамды адам тұсап малға сатқан
Қиянатқа қапа боп жазған сөзім.

НҰРЖАН НАУШАБАЕВ
(1859-1920)

Нұржан Наушабаев – өз заманында аты шыққан, көрнекті ақынның бірі; сол жылдардың өзінде ол бірнеше өлеңдер жинағын жариялаған: «Манзумат қазақия», «Жұмбақ, Нұржан мен Сапарғалидың жұмбақ айтысы» т.б. Ақын шығыс классиктеріне еліктеп, өлеңдерін «назым» деген атпен жазады; оларының көпшілігі ақыл айту, өмірдегі кездесетін әділетсіздікті сынау болып келеді. Н.Наушабаев кейде дін қағидаларын өлеңмен түсіндіруге әрекеттенеді.

Заманның қалпына айтылған сөздер

Ниет һәм құлқы бөлек әр адамның
Әй, нұржан, мұнан басқа жоқ табарың.
Мұнәжәт һәр нақылдан жазып қара,
Қалпына лайық етіп замананың.
Жаңбыр жаумай, күн күркіреп жерді алдап,
Қатын үйде тыста жүрген ерді алдап.
Қалайы, мыс, алтын, күміс зерді алдап,
Бағасыздың бағалы болған заман-ай.
Арзан менен қымбаттың
Бағасының бір болып
Қатар жүрген заман-ай.
Қыран құстар қыр аспай,
Қарға кіріп қатарға
Қуды ілген заман-ай.
Тұлпар кірмей дүбірге,
Мәстек шауып бәйге алып,

Озып жүрген заман-ай.
Жүн жібекке теңеліп,
Асыл барқыт берендер
Тозып жүрген заман-ай.
Білмеседе ойыменен
Білем дескен заман-ай.
Өтірік күлкіге үйреніп,
Бірін бірі көргенде
Елеңдескен заман-ай.
Бұлт шалып мұнартқан
Асқар биік таулардың
Төбе болған заман-ай.
Асфәһани қылыштар
Қынабынан суырылмай
Көне болған заман-ай.
Наз бедеуден жал кетіп,
Мәстектердің сүбесі
Сере болған заман-ай.
Аққу қалып қатардан
Айғай салып тырналар
Төре болған заман-ай.
Шаңқан боздің өзгеріп,
Тозаң басып жауһарын
Қара болған заман-ай.
Мылтық тимей дыбыссыз,
Дақ түспеген көңілді
Жара қылған заман-ай.
Тар орында бас берген
Қандай қымбат достардың
Жада болған заман-ай.
Ердің аты шалықса,
Бір нәрседен тарықса,
Сырттан тұрып мысқылдап,
Таба болған заман-ай.
Қанат байлап қусада,
Жеткізбеген заман-ай.
Еш бенденің мұратын
Біткізбеген заман-ай.
Болдың ба деп уақытын
Күткізбеген заман-ай.
Ұмтылса да көңілі
Ойлағанын еш уақыт
Еткізбеген заман-ай.

ЛЕП ҰРҒАН КЕЙБІР ЖІГІТКЕ

Атқа мінсең наз бедеу
Қапалы көңіл ашылар.
Кем болмаса тумысың
Қатарға басын қосылар.
Әдеп, ақыл, білімді

Үйрене һеш кiм тумаиды,
Көрүменен ысылар.
Илгері тәңрі бастырса,
Өнерін күн-күн асырар.
Бақ қалаған жігітке
Таңдап мінсең бедеу ат
Көңілдің күбі шешілер.
Бекзаданың белгісі
Ашу болмас бойында
Жібектейін есілер.
Жамандардың қалыбы
Кемдік беріп талапқа
Көңіл зауқын ұшырар.
Сыр сақтамас ішіне
Көрінгенді дос көріп
Басына елді көшірер,
Һауи мисыз жігіттер.
Ертеңнен кешке шапсаң да
Шабысын тұлпар таңбайды.
Мәрт жігіттің белгісі
Бір қалыбын өзгертіп
Жеңіл сөзге азбайды.
Нәмәрттердің ісі бұл
Білмеген ісін білем деп,
Өзінің сөзін дұрыстап,
Қыңырайып болмайды.
Міңгіре еткен қызметің
Тек қана жоры болған соң
Бір тиынға тұрмайды.
Заман ауып мүбәдә
Қолынан бір іс келсе егер
Һеш кiмге мойнын бұрмайды.

АТ ДҰР ЕРДІҢ ЖОЛДАСЫ

Ат дұр ердің жолдасы,
Ұл дұр дәулеттің басы.
Қыз һам болса көңіл хошы
Зұрият керек дұр жігітке.
Ат дұр ердің қорғаны,
Мінсе бітер арманы.
Естен салмағыл алланы,
Кешкенің керек дұр жігітке.
Ат дұр ердің қанаты,
Сөзімнің жоқ дұр ғалаты.
Малсыз болмас һеш қуаты,
Саясатлы мәрт жігітке.
Ат дұр ердің сәулеті,
Болса серік дәулеті.
Артар көңіл һәммәті
Тәңірісі берген жігітке.
Ат дұр ерге лайық,

Көре алмай күндер халайық.
Жаратпай мұрнын жиыар,
Берекелі істерді.
Айтса-дағы тынарлық
Еңбегі зайғы жігітке.
Ер серігі ат болар,
Мінсе көңілі шат болар.
Жоқтығына қарамай
Кейбір көкжал мәрт болар.
Шілтеле дұшпан сөз айтса,
Лайық көрмей істерін
Қапалықпен дерт болар.
Бір алла өзің жеткіз деп,
Бермек, алмақ шарт болар,
Бір түрлі сахи жігітке.
Атсыз неш ер жүре алмас,
Наз бедеуді майданда
Жалпы жігіт міне алмас.

Қанат, құйрық сүйеніш
Ағайын, дос-жар көп
болса,
Маңына дұшпан келе алмас.
Өзінің теңі болмаса,
Алтыннан құрған тұғырға
Сауысқан, қарға қона алмас.
Ұқсағанмен сипаты
Мінез-құлық істері
Муафық болып келе алмас.
Бағзы адамның қалыбы
Күншілік етіп көре алмай,
Жақсы атақ бере алмас.

ТЕРМЕ

Неше фасыл, неше бап,
Біздің сөздің бұтақтап
Кетеді ұзап тарауы.
Жүйріктер мінген озбай ма,
Күйіне келсе жарауы?
Ақ иық бүркіт мұз балақ
Қаңтарда қарсы желге ұшар,
Қабактан түспей қырауы.
Ізгі перзент, ақ жаулық,
Қорада жатар жүз салық,
Құлаш мойын, кез құлақ
Бір бедеу ат, денсаулық -
Ер жігіттің сұрауы
Дүниеде мақсұт тәмам деп,
Еш пенде дәулет көпсінбес,
Аллада ғой құрауы.
Тәуір көрдік сөздерді,

Пәленше мырза ер деген.
Қызықты бастан өткіздік,
Ғажайып әрбір көрмеген.
Неше мақал, тақпақтан
Қалмады сөзім білмеген.
Әуесімен жастықтың
Күндер болды желдеген.
Не жақсының алдында
Неше буын ән шырқап,
Сайрады ғой тіл деген.
Заманында жігіт пе,
Сұлуды сүйіп құшақтап,
Жүйрікті таңдап мінбеген.
Лашынды құс деме,
Қуа түсіп, жарық беріп,
Табанда сұқсыр ілмеген.
Жаманды әр кез дос деме,
Жұмысың түссе теріс қарап,
Қадіріңді білмеген.
Ғұмырды зайық өткізер,
Еш істен фәһім ала алмай,
Дүниені жүріп көрмеген.
Арманы не жігіттің.
Мақсұтынды ойлаған
Табылса жоғы іздеген.
Мықты қайғы көңілге -
Нысанаға тимесе,
Атқан оғың көздеген.
Аз ғана дәулет-бақ бітсе,
Жігітте болмас қасиет,
Менменсініп «мен» деген.
Мәңгілікті нәрсе жоқ,
Өзің өлсең, артында
Жоғалмайды сөз деген.
Қырық түлеген бүркіттей,
Жем басардан айырылып.
Елуден асып жасымыз,
Уақыт осы меңдеген.
Жігіт болдық бір кезде
Әр қызықты қолға ұстай.
Бедеу ат мініп бүгілтіп,
Жал-құйрығын сүзілтіп,
Салдық бір қиғаш жарысты -ай.
Майданға түсіп белсеніп,
Бұ да бір атақ зауық етіп,
Көрісіп салдым алысты-ай.
Қалай алып сілтесең,
Дайын едім бәріне
Екі жүзді қылыштай.
Ат жалын тартып мінген соң,
Кетпесек те қыр асып,
Келемін шаңнан қалыспай.

Адасқан адам жол таппас,
Қырсықты жігіт мал таппас,
Өзі білмей білем деп,
Үйден шыққан жөн таппас.
Ер зарығып налымай,
Дәулет пен бақыт тез таппас.
Рия күлкі сақсынған,
Еппен жұмсап дос таппас.
Масыл қылып басыңа,
Жолдасты ертпе қос таппас.
Әуеле дұға бақ қонған
Назар салсаң шамалап,
Аруақ орны құр жатпас;
Орыннан шыққан бекзада,
Бола қайған екем деп,
Жоқ нәрсеге құн сатпас.
Бір ысана көздемей,
Бос орынға оқ атпас.
Біреуді қас, дос көріп,
Ғауамнан өзін бас көріп,
Атағын бояп жоғалтпас.
Батыр бастас болғанда,
Байлар да болар қоныстас.
Білгендердің белгісі,

-

Аз сөйлер де, көп тыңдар,
Орынсыз іске жарыспас.
Үлгілі сөзді тіземін -
Болмасам да Жиренше,
Деменіз Нұржан сөз таппас.
Сөздерді топқа слынған
Бұрынғы шешен тақтақтың.
Керегі көп заманға
Ескі мақал-тақпақтың.
Лайығы кем деп ойлаймын,
Босқа қарап жатпақтың.
Әр жерден жинап сөз қылдым,
Реттеп басын қоса алмай.
Сарыны осы деп соқпақтың.
Жастықпен жүріп әуре боп,
Әр білімнен хабарсыз
Ісін істеп ақымақтың.
Бұл күнгеше бос жүрдік,
Өмірді зайық өткізіп,
Көзін ашпай бұлақтың.
Қызыл тілім сайраған,
Сөйлесем, сөзге тоймаған.
Ашайын бұлақ көздерін,
Ыссыда суық қайнаған.
Пайдасыз білім не керек,
Дүниеге жаймаған.
Заманаға бір мысал

Кетейін деген қалдырып,
Бар еді ойым ойлаған.
Жүгіресің қаламым,
Қағазға салсам тоқтамай.
Бір нақыл сөз көрсетші,
Өзіңді өзің мақтамай.
Дауыс шығып күңіреніп,
Атылмас мылтық оқтамай.
Ала қаптың аузын аш,
Ішіңе жиып сақтамай.
Белгілі байтақ көп кеңес,
Тосаңсынып қалған ба.
Не ғылып жатыр қаптамай?
Сақтасын құдай бендесін,
Наақтан болған жаладан.
Ердің басы не көрмес,
Өскен соң туып анадан.
Жақсылық не жамандық,
Барлығы бір құдадан.
Тізеден қан кешсең де,
Сақтаушы өзі иенің
Айырыла көрме тобадан.
Жігіттің басын бір іске
Іліндірмей қоймайды,
Асса бір қайрат ханадан.
Күшті орынсыз сарп етпе,
Келеді деп шамадан;
Аһ ұрып қалма бейғам боп
Қармалып қолың соза алмай,
Ілінген күні сағадаң.
Қызықтырып сөйлесем,
Сөзімнен ешкім жерінбес.
Нәсихат, ғазал кеңесті
Жазуға нұржан ерінбес.
Ішінде жәуһар сандықтың
Аузын ашпай көрінбес.
Тізеден келген саз болса,
Белгілі тұлпар сүрінбес.
Жел кірген құлан желігіп
Тізе көріп қысылмай,
Қодығынан бөлінбес.
Не жақсылық, жамандық.
Бір іс көрмей ер жігіт,
Құр жүріп атаққа ілінбес.
Шамалап сөйлей сөз тыңдап,
Қызыл тілім шалқыма.
Ішке сақтап шірітпей,
Бір азырақ леп шығар
Мирас қалсын халқыма.
Аса кетіп қимылдап,
Қадағын пұтқа есептеп,
Кір жұқтырма қалпыма.

Дүниенің бар ма сенімі,
Бар сөзімнің не міні,
Кетейін тастап артыма.
Өзім қайдан білейін,
Сынап білер тыңдаушы
Білгенім бүтін, жарты ма.

Қатын үш түрлі

Бір қатын сыйлаумен қатын,
Бір қатын қинаумен қатын.
Нағыз қатын, сол қатын -
Һәр нәрсені ойлаумен қатын.
Қатының жақсы боса
Көңілді жықпас.
Ыңғайын біліп,
Сөзіңнен шықпас.
Ақмағына жолықсаң,
Өз бойына мін тақпас.
Жұмсақ сөйлесең,
Жеңемін деп
Мылтық жасап атсаң да бұқпас.
Қатын алсаң, таспа белді торыны ал,
Ол болмаса аққұбаның зорын ал.
Бұл екеуі болмаса, қажымайтын қараны ал.
Бұл үшеуі болмаса,
Жүзі сары, көзі көк,
Былшылдаған сөзі көп
Соған жолығарсын...
Адам болар жігіттің
Етек-жеңі кең болады.
Қошқар болар қозының
Маңдайлары дөң болады.
Құлан қағынан жерінсе,
Су таба алмай шөлде өледі.
Өзінің басын зор еткен,
Ағайынын қор еткен жігіт
Атасы басқа бір елде өледі.
Аштық не жегізбейді,
Тоқтық не дегізбейді.
Атаның баласы аштан өлсе де
Асатпай жемейді.
Жетесі жаман нәсілсіз
Жеп отырса да мә демейді.
Ер бергендей досың болсын,
Жер бергендей қосың болсын.
Жігіт емес бір сөзінде тұрмаса,
Ат қадырын еш білмес
Жаяу жүрмесе,
Жолда бір аштық, машақатты көрмесе,
Үйде ыстық нанның қадірін білмес,
Жігіт керек асыл заттан,

Өнер үйрен ұстадан,
Өткір қылыш саф болаттан,
Шаппаған нәмәрт жігітке.
Болат қылыш қап түбінде жата ма,
Жастық болса егесінді өте ме.
Жолдас болсаң, мәрт адамға жолдас бол,
Өзі өлмей әр кез тастап кете ме.

Бес арман

Қаракөк жылқы ішінде құлын болсам,
Ішінде омыртқаның жұлын болсам.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Алдыңа алып сүйер ұлын болсам.

Қаракөк жылқы ішінде тайың болсам,
Талменен аралас біткен қайың болсам.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Жаныңда жататұғын жарың болсам.

Қаракөк жылқы ішінде құнан болсам,
Қараңғы кісі адасар тұман болсам.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Құшақтап көрісетін құдаң болсам.

Қаракөк жылқы ішінде дөнен болсам,
Жаз жайлап, күз жіберген көбең болсам.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Құшақтап сүйетүгін бөлең болсам.

Қаракөк жылқы ішінде бесті болсам,
Құрбымнан өзім теңді есті болсам.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Алдыңа алып тігер кестең болсам.

Қапы қалма

Ей, Нұржан, қаламыңды қолыңа алшы,
Тоттанып бүршік басқан көңілді аршы.
Елу үш жасқа келдің кәрі тарлан,
Қыймылда қалған жоқ па бірер тамшы.

Тозаңы ат арбаның түтіндейді,
Жүйріктей шабатұғын тимей қамшы.
Құнан жоқ бәйге әперер тайдан озып,
Сен-дағы алды-артынды қарасаңшы.

Әр түрлі тілек-мақсат бір болған соң,
Көңілде сайран етер хал болған соң.
Саудасын жігіттіктің босқа өткізбе,
Күркілдеп отырарсың шал болған соң.

Сөйлеп қал қызыл тілім шал боларсың,
Қу томар отқа жаққан тал боларсың.
Қартайып жасың жетіп келген шақта,
Артыңа бір қарауға зар боларсың.

ОМАР ШОРАЯҚОВ
(1878-1924)

Аты анда-санда аталып, кішігірім мақалалар жазылғаны болмаса, әлі күнге жөнді зерттелмей келген ірі ақындардың бірі. Ол совет жылдарында да біраз жасап, көптеген өлеңдер қалдырған. Омар өлең жазуды ертеден машық етіп, толғау, терме, тақпақ, өсиет, мысалдар жазумен қатар ондаған жастандар шығарған. («Қара шекпен», «Жарлы тәліп», «Кедей», «Тау еліне» т.б.). Ол айтысқа да қатысады.

Арманым

Жібердім бір баладан қағаз жазып,
Сұлуға сұңқар мойын, белі нәзік.
Лебіңнен «бір марқабат бола ма», - деп,
Жолыңда құрбың отыр жүрек сазып.

Шайырлардың сомасы

«Баһадүр» деп білмеңіз-
Жиынды бұзған тентекті.
Кезеніп атар оқ емес,
«Қару» деп білме келтекті.
Жолдастыққа санама,
Жайбар ауыз көнтекті.
Арабы нардың белгісі-
Бұйдасын ірікпес, елпек-ті.
Жүгімен жүріп жүдетер,
Айыр өркеш көмбекті.
Фрғымақ аттың белгісі-
Салыңқы кеуде, еңкек-ті.
Талма тал түс болғанда-
Кигізер көзге телпекті.
Үмбетінен бідерсің,
Әйел менен еркекті.
Ата досқа санама,
Алды-артында болжал жоқ,
Жаңадан болған селтеккі.
Шайырлардың сомасы-
Хикая, толғау, ертек-ті.
Халық ықыласын қайтарсам,
«Болам ба, -деймін, -нан тепті?»
Сөз тауарын білетін,
Ерлер басы келіпті,
Тербеліп жорғаң тер төкті!

Сәйекеге

Сөз жазамын нұсқалап,
Көп ұзатпай қысқалап.
Мінезі құрсын Сәкеңнің,
Түйе сияқты ұшқалақ.
Әйтбембетұлы Сәйеке-
Жаңғағымды жеп кетті,
Пұлын бермей үш қадақ.

Ұстазым

Мәлікүл - Мәуіт періште -
Пенденің келсе оңынан,
Гүрзі алып келсе қолына -
Мүңкір - Нәнгүр солынан:
Армансыз болып өтер ем,
Есенжолдай шайырдың -
Үлгі алып, ерсем соңынан!

Ұстаздарым

Аш, бабын сөздің, дүр Омар,
Жөн болса сөзің тыңдалар.
Келіспесе кестесі-
Ретсіз сөзді кім тыңдар!
Намақұл сөздің мысалы:
Аң көрмей ұшқан далаға,
Алмайтын құспен тең болар.
Лепесі қабыл ғазиздың,
Жақсының сөзі ем болар.
Нағыз ділмар сөйлесе,
Есіткен адам таңданар,
Жай жүргенде-бәрі де ат,
Шапқанда, шама аңдалар.
Халық ішінде қадірлі,
Үнемді басқан қадамы,
Тимеген не бір жорға бар!
Әр дүкенде бір зауыт,
Ашылып тұрған форма бар.
Шернияз, марқұм Бұдабай-
Кетпеген сөзі ұнамай!
Сарыбай Сәдір, Әзілкеш-
Және-дағы би Бекіш
Тап салмаған таусылып,
Сағасы терең арналар.
Сырманның ұлы Аяған,
Табылған сөзі оядан,
Көңілі-шалқар көлмен тең,
Үйрек ұшып, қаз қонар.
Уаһ, дариға, өтті Толыбай-
Сөз жүйесін тиеген,

Дулығалы құба нар!
Шақ айтса да, шағулы,
Шегебайдың сөзінен-
Хауіп етіп әркім қорғалар.
Олардай жүйрік жоқ енді-
Бағынан бұлбұл ұшырған,
Опасыз дүние бейқарар.
Балқы Базар, дүр Оңғар-
«Алқа!» деп атты қойғанда,
Қаншама пырақ болса да,
Қарасын көрмей қаңғалар.
Ересім жүйрік Ешнияз-
Есіткен жан тоймайтын
Шекермен сөзі барабар.
Қарасақал Ерiмбет-
Нұсқалы сөздің кестесі,
Қалам, қағаз ұолға алса,
Тiл мен жағы қозғалар.
Дүзбенбетұлы Жиенбай-
Ақ домбыра қолға алып,
Ұшатын құстай қомданар.
Ерегіскен ер болса,
Екі талай жер болса,
Аянбай шауып жолды алар.
Абақан Кете Аманжол-
Алуға қардар табылса,
Жеңісік тауар онда бар.
Киікшіден шыққан қос жүйрік,
Сүйкімбай мен Сүйіндік-
Әнмен сөзін ажарлар,
Әрі жырау, һәм бақсы,
Сөйлесе сөзі тым жақсы,
Сарыбайдан шыққан Құлназар.
Алтын Топжан, Әлібай,
Егесті жерде тоқталмай,
Нұсқалы жауап сөз табар.
Есенжол, Жүсіп һісімді-
Сөздері сұлу пішімді,
Жаңа өрім жүйрік-бозбала
Байлауда тұрған тағы бар...
Таң айырған жүйрік бар,
Қосылған соң шабылар,
Көрінгенмен жарысқан
Бір шобыр біздің қолда бар.

Бернияз Күлеевтің есімі көп уақытқа дейін ұмытылып, шығармалары жарық көре алған жоқ. Оған бірнеше себептер болған тәрізді. Ең алдымен, Б. Күлеевтің революция алдында шыққан орыстың декадент ақындарының әсерімен, көбінесе жеке бастың мұң-зарын, сүйініш-күйінішін, қасірет-өкінішін жырлайтын күйректікке, пессимизмге бой ұрған торығу өлеңдері бір себеп болса, осыған орай жас ақынды буржуазияшыл-ұлтшыл жазушылардың тобына апарып қосқан кейбір сыңаржақ пікірлердің де зиянды әсері болды. Рас, Бернияз ақынның кейініректе жазған өлеңдерінде торығу, өмірден түңілу сарыны бар екенін абайлау қиын емес. Мысалы, «Жас жүрегіме», «Неге», «Ашығыма», «От жалын ой өртеп шықты», «Жанталаста» мұнаюдың, торығудың сарыны айқын білініп тұрады. Алайша жас ақынның көптеген шығармалары («Жазғы дала», «Жаз», «Ән-күй», «Көңіл», «Күз» т.б.) реалистік негізде жазылған. Өлеңінің түрі мен тілінің көркемдігі, өрнектілігі жағынан алғанда, үлгі боларлық өлеңдері де аз емес.

Келер бір күн таң атар

Келер бір күн таң атар,
Ай да туар, Күн шығар,
Айдаһардай төксем қаһар
Айбарыма кәм шыдар,
Жүрек толғап қысса ар,
Сонда алдыма кім шығар.

Жырла да зарла, көңілім

Жырла да зарла, көңілім,
Сел болып жасың төгілсін.
Есіткен ойдан баз кешіп,
Қамығып шындап егілсін.
Жер, аспан бірден қозғалып,
Таулар мен тастар жібісін.
Ойлаған ойлар толғанып,
Мұздаған жүрек жылысын.
Ағаш, шөп біткен бір өңкей,
Зарланып тегіс тыңдасын.
Дертіңе дауа дегендей,
Бас иіп бәрі ымдасын.
Естіп орман, тоғайлар,
Бәйтерек салсын құлағын.
Қамысты көлде қурайлар,
Алдына төксін құрағын.
Жан, жәндік, айуан түсініп,
Көз жасын іштен бұласын.
Күйісін танып, түйсініп,
Ыңыранып қана сұласын.
Жырла да, зарла көңілім,

Қалың қайғың қайнасын.
Қиялдың құсы егіліп,
Іштегі дертті айдасын.
Құр құрттың қозғап көңілім,
Қайғылы дертті байласын.
Қаз, бұлбұл, аққу қосып үн,
Сарғалдақ бірге сайрасын.
Қырларда құлан, көкте құс,
Арқар мен киік мұңдасын.
Арыстан, аю, жолбарыс
Ыңыранып көңілі бұлғансын.
Дариялар, көлдер, өзендер,
Сайларда сырлап аққан су,
Ағысын танып көгілдер,
Аспанға ассын болып бу.
Ақ зарың тегіс аралап,
Аспан мен жердің арасын.
Орныққан ойды жаралып,
Көңілді қозғап қарасын.
Жырла да, зарла, көңілім,
Иеңнің тасын еркесін.
Еріксіз оны ойлатып,
Өзегін үзіп өртесін.
Жаңылтып өзге тілегін,
Қайрымсыз көңілің жібітсін.
Суық ой, салқын жүрегін
Иітіп, жанын жылытсын.
Махаббат аты құлпырып,
Жас жүрегін күйдірсін.
Өзгермес ой, шын қалып,
Сәулеме мені сүйдірсін.
Жатса да, тұрса жүрсе де,
Тек жалғыз мені ойласын.
Қайғырып, жылап, күлсе де,
Еркіні зарым қоймасын.
Жырла да зарла, көңілім,
Сел болып жасың төгілсін.
Есіткен ойдан бар кешіп,
Қамығып шындап егілсін.

Жас жүрегіме

Жас жүрегім, жанба текке,
Бола берме арманда.
Өрлессең де жерден көкке,
Жай табу жоқ жалғанда.
Арманың көп, біту қайда,
Айта берсең күні-түн.
Тек мен білем, аһ, не пайда,
Менен басқа тыңдар кім.

Жалбарасың, зарланасың,
Есіл өмірің солады.
Жас майысқан ерке көңлің,
Лаулап отқа толады.
От жұтасың, ойланасың,
Тіпті көңілің тынбайды,
Сонда-дағы тағдыр басым,
Құрттай аяу қылмайды.
Жанба текке, солма босқа,
Жас жүрегім, қой енді.
Қайғы-зардың бәрін таста,
Қалғанына той енді...
Тұр қайыспай, оған қарсы,
Көкілегінді аш, керіл!
Айт шыныңды, қарсы бар,
Бір көрмесе бір көрер.
Қайырымы жоқ, қатты тағдыр,
Сонда сені көрмесе,
Ширатылған шын сөзіңе,
Шын екен деп сенбесе:
«Жауыз, жалған, алдамшы, опқыр,
Кім кірмеген кермеңе.
Мен де соның бірі боппын,
Қош!...» де, қолды серме де.

Жазғы дала

Жайнаған дала,
Ойнаған бала,
Жайылған малмен жабулы.
Керілген көкте,
Қаңқылдар текке,
Қаз, қу, тырна ағулы.
Бала мен мал - жер жаны,
Көктің сәні - құс әні.
Көк шықты қарғып,
Көк орай шалғып,
Боз, бетеге бәрі бар.
Қызғалдақ, қына,
Жоңырышқа, жуа,
Түр - түрімен табылар.
Жан жайланып ісінен,
Кеткің келмес ішінен.
Күлімдеп, жайнап,
Жанданып, жайрап,
Бәйшешектер бас иеді.
Жел жүрсе, жылжып,
Гүл біткен құлбып,
Көрінеді қасиет.
Жалынды жүрек, жанды жас,
Көкірегінді гүлге бас.

Қол бұлғап күліп,
Керілген тұнық,
Даланы жарып бұландар.
Толықсып тастан,
Тасқынын басқан,
Дариядай зырғыр, сыландар.
Шын сұлудай албырап,
Көрінер сағым бұлдырап.
Буланып балқып,
Жайылып шалқып,
Өзендер жатыр жосылып.
Күмістей бұлақ,
Сай - салаға құлап,
Құшақтасып, қосылып.
Сылқ - сылқ күлген сыры бар,
Гүрілдеген үні бар.
Жарқырап жанып,
Жерге нұр тамып,
Күн көрінер керіліп.
Көк жүзін сүзіп,
Жай ғана жүзіп,
Аяңдайды ерініп.
Ағаштар, шөптер нұр жұтып,
Толықсыр өзге нұр бітіп.
Жалақтап ойнап,
Құлаштай бойлап,
Өзендер толған қыз, келін.
Күлісіп шулай,
Шомылып қудай,
Армансыз өскен гүлдерім!
Жер жұмбағы - ен дала,
Жер хоры - сұлу қыз бала.
Ағаш, шөп, орман,
Асқар тау қорған,
Не керек - мұнда бәрі бар.
Жандырған жастық,
Айналтқан басты,
Періште өңді жары бар.
Айбынды намыс арлы ер,
Қолыңнан келсе, қызық көр.
Қозғалған дертке,
Өршіген өртке,
Мың да бір дауа жазды шөп.
Жалынды ерім,
Тарқасын шерің,
Бауырыңды жерге ал төсеп.
Қайғылы жастар мұнда кел,
Жалғанда жұмақ жазғы жел.

Ақталу

Бұзылған дейді, жынды дейді,
Ісімді көріп көп адам.
Еткенін алған мойнына
Менен дұрыс бар ма жан?!
Күндесін жұрт, қылсын өсек,
Мен лайық өсекке.
«Кірмей жігіт өсекке,
Кірмес, - деген,- есепке».
Ойландым да, толғандым,
Ойладым, ойға толмадым.
Жанды қидым, жалындым,
Жайланып , сірә, қоймадым.

От жалын ой өртеп ішті

От жалын ой өртеп ішті,
Жай таптырмай жаныма.
Өткізумен ерте - кешті,
У жайылды қаныма.
Ойда - қырда, оңда - солда,
Жұбатар зат таппадым.
Ойдағы іс келсе оңға,
Бұрқ етпекші жас қаным.
Өмір шіркін оны күтпей
Бара жатыр сырғанап.
Жұртта қалған бір күшіктей,
Нақақ тарттым құр азап.
Құрдастардың бәрі - дағы,
Бала сүйіп жар құшып.
Ыңғайлады шаруаны,
Көжесін ғып, малта ішіп.
Айтын айттап, тойын тойлап,
Қан сонарда аң қуып,
Бас қатырмай болмасты ойлап,
Жылы пешке жүр жуық.
Бала сүйіп, жар құшып,
Шаруадан мен аулақ.
Дамыл таппай, от жұтудан,
Өр жүрегім жүр даулап.
Асықпасын бұл қаскүнем,
Еркін маған бір тиер.
Сонда жалған бар жанымен,
Алдыма кеп бас иер.

Ойла, ойла

Ойла, ойла, ойға тойма,
Ойла, толған жас көңіл.
Жырла, ойла, ойла, жырла,
Жырмен жұбан, жан көңіл.
Ойла, жырла, жырла рахат,
Жырла, ойла, ойла бақ.

Оймен жыр тап, жырмен түр тап,
Жырла - дағы ойға қайт!
Жатсаң ойда, тұрсаң жырда,
Жанға жүрек емі бар,
Жаннан безген жырдаң басқа,
Жас жүректің кімі бар?!
Ой - көңілдің еркетайы,
Жыр - жүректің бұлбұлы,
Ой - өмірдің күні, айы,
Жыр мен көктің жыр гүлі.
Жардан жеріп, бақтан безген,
Сен бейшара, жалғыз ғой,
Ойды - қырды қоймай кезген
Жарың, бағың болсын ой.
Жүйрік көңілім, ой ойлашы,
Өзге заттан безейін.
Ойдан қуат, жырдаң қанат,
Жиып дүние кезейін.
Тағы... тағы ойлашы ой,
Мен де ойлайын, ерейін,
Жансыз, жарсыз мен сорлы ғой,
Жырлайын да өлейін.

II БӨЛІМ

ЕКІ АУЫЗ СӨЗБЕН
ШЕШКЕН ЕЛ ТАҒДЫРЫНМайқы би
(1105-1225)

Майқы би Төбейұлы 1105-1225 жылдар шамасында ғұмыр кешкен қазақ халқының төбе биі болған. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы майқы би» дейтін қанатты сөз арқылы атадан балаға таралып келе жатқан Майқы би бабамыз түйінді даналы сөздің де, би біткеннің де көш басшысы болса керек. Тарихи деректерге қарағанда, ол бір ғана емес бүкіл түркі тұқымдас халықтардың бас биі болғанға ұқсайды. Сондықтан да оны түрік тұқымдас елдер әсіресе татар башқұрт қарақалпақ өзбек халықтары бас биіміз деп санаған.

Парақор биге ісің түспесін,
Сараң үйге кісің түспесін.

Естіге айтқан тура сөз,
Шыңға тіккен тумен тең.
Езге айтқан тура сөз,
Құмға сіңген сумен тең.

Қыран қартайса, жағалтайға жаутаңдар.

Тұлпардан тұлпар туады,
Сұңқардан сұңқар туады,
Асылдан асыл туады,
Жалқаудан масыл туады,
Масылдан малықпас туады,
Тілазардан қалжақпас туады,
Таздан жарғақпас туады,
Сараңнан бермес туады,
Соқырдан көрмес туады,
Мылжыңнан езбе туады,
Қыдырмадан кезбе туады.

Көзі қысық, тісі қысық жаудан гөрі, көзі шегір, өзі жемір
жаудан ұрпағым көп қорлық көретін болады.

Хан қарашасыз болмас,
Дау арашасыз болмас.

Хан – халықтың қазығы,

Қараша – ханның азығы.

Хан өздігінен өлім жазасын қолданбасын.
Өлім жазасын шешетін халықтың өзі болсын.

Орданды жұмған жұдырықтай берік ұстасаң,
Халық ешқайда қашпайды.

Хан борышы – жорықта ту көтеру.
Сарбаз борышы – туға еріп жан беру.

Халқыңды билеместен бұрын, өз орданды билеп ал.

Дауыл болмай жауын болмас,
Даулы болған қауым болмас.
Егіз ешкі сауын болмас,
Екі жалқау ауыл болмас.

Хан - халықтың қазығы.

Аспан ашық болса,
Күн шуақты болады.
Хан әділ болса,
Халық ынтымақты болады.

Ақиық қыран қартайса,
Жас жағалтайдан тепкі жейді.

Жаман еркек жар қадірін білмес,
Жайсыз әйел ер қадірін білмес.
Жалқау адам тер қадірін білмес,
Жетесіз жігіт ел қадірін білмес.

Жетесіз жігіт - ел қадірін білмес, некесіз әйел - ер қадірін білмес.

Жаман әйел ер қадірін білмес.

Таста тамыр жоқ, ханда бауыр жоқ.

Уәзіріне сырын алдырған хан - қақпанға түскен аң.

Жириенше шешен (XIY-XV)

Аты аңызға айналған дала данышпаны, шешен. Түркі халықтарына ортақ ойшыл. Өмірде болған тарихи тұлға, өмірбаяны туралы аз зерттелген.

Жиренше

Бір күні Жиренше ханның үйінде отырғанда бір адам ханға сыйға бір піскен қаздың етін алып келген екен. Сонда хан Жиреншеге:

— Сен сөзге де шеберсің және әр нәрсенің бәріне де шебер шығарсың, мына қаздың етін мен, ханым, екі ханзада, екі қаныкей, өзіңмен жеті адамға бірдей қылып бөлші, — депті.

Сонда Жиренше ойланбай, пышағын қынынан суырып алып, әуелі қаздың басын кесіп алып:

— Міне, сіз әрі хансыз, әрі халықтың басысыз, бұл басты сіз тұрғанда кім жейді? — деп, басты ханға беріпті. Екі аяғын кесіп алып, екі ханзадаға: «Сіздер атаңыздың ізін басып, хан боларсыздар», — деп, екі ханзадаға береді. Екі қанатын кесіп алып: «Сіздер жатжұртқа барсаңыздар, осы екі қанатпен ұшып барарсыздар», — деп, екі қанатын екі қаныкейге береді. Қаздың көт жағын кесіп, бәйбішеге: «Сіз әрі ханымсыз, әрі бәйбішесіз, бұл — қаздың жаясы. Бұл жаяны сіз тұрғанда, кім жейді?» — деп, ханымға береді.

— Мен бас жейтін хан емеспін, жая жейтін ханым емеспін, аяқ жейтін ханзада емеспін, қанат алатын қаныкей емеспін, маған қаздың ортасы да жарайды, — деп, қаздың бар етін алып, үйіне жүріп кетіпті.

Жиренше мен Алдар (I нұсқа)

Ел аузындағы Шығайбай, Алдар көсе әз-Жөнібек кезінде болды /10-ғасыр/. Жөнібек қарауында болды. Алдар өте қиялшыл, сөзге ұста адам болды. Бір кезде хан мен бидің қата істеген билігін тауып, ел алдында бір ойын ашатын болды.

Жөнібек көсені елден жоюға билерге ақылдасты. Тапқан амалдары: ауыр сұрақ қоялық, сұрақты тапса, ат басындай алтын берейік, таппаса, елден қуалық деп, уәделесіпті.

Жөнібек: «Сонда оған қандай сұрақ қоясыздар?» — дейді. Көсенің қасында екі шал серігі бар еді, бірінің сақалы — ақ, шашы қара, бірінің сақалы — қара, шашы ақ екен. Алдардың өзі көсе екен, дейді. Билері:

— Бірінші, көсе не үшін көсе болды? Мұны тапсын. Екінші, көсенің бір серігінің сақалы ақ, шашы қара, не үшін бұлай болды? Соны тапсын. Үшінші, бір серігінің сақалы қара, шашы ақ, не үшін бұлай болды? Мұны тапсын, — десіпті. [Мұны тапқан Жиренше еді].

Жөнібек Жиреншеге бұйрық қылды:

— Осы үш адам ертең менің алдымда жауап берсін, соны жеткіз, — деді.

Жиренше әлгі екі шалды тауып, көсеге қосып, үшеуін жаяу айдап, ханның ордасына әкеледі. Ордаға жақындағанда Жиренше:

— Анау ханның ордасы, ханға барып, жауап бересіңдер, — деп, өзі: «Анау ауылда жұмысым бар», — деп жүріп кетті.

Көсе шалдардан:

— Хан бізді неге шақырды, білдіңіздер ме? — деп сұрайды. Шалдар:

— Білмедік, — деп жауап береді. Сонда көсе:

— Білмесеңіздер, мен үйретейін. Хан бізден ауыр сұрақ сұрайды, тапсақ, бір дорба алтын береді; таппасақ, дарға асады, болмаса, ел-

ден айдайды.

Шалдар көседен:

— Жәнібектің сұрайтын сұрағын бізге үйрет, алтынды сен ал, — деп жалынады. Көсе:

— Мақұл, — деді.

Көсе бірінші шалға үйретеді:

— Менің сақалым ағарғаны, қайғым көп. Сақалым қайғының қарсы алдында тұрды. Шашым бөркіммен қапталғандықтан, ешнәрсе байқамай, қара күйінде тұрады. Жәнібек: «Не қайғы көрдің?» — десе, мынадай де:

«Қатын шайпы, ұл тентек, екеуледі, ей, ханым,

Өтпес пышақ, жүрмес ат, төртеуледі, ей, ханым!

Ер қартайды, мал тайды, алтаулады, ей, ханым, дерсің», — депті.

Көсе екінші шалға үйретеді: «Менің шашым анамнан туғанда бірге шыға туған емес пе, бұл сақалым жиырма жасқа келген соң шықты емес пе? Жасы үлкен шашым бұрын ағармай, қайтеді? Егер шашым жиырма жастан бастап шыққаны қате болса, елімнен сұра дерсің».

Бұл үш жауапкер Жиреншенің шақыруы бойынша ханға келді. Жәнібек:

— Үшеуіңнен сұрақ сұраймын: сұрақты дұрыс тапсаң, үш дорба алтын берем, таппасаң, елден шығасыңдар, — деді. Жәнібек:

— Көсе, бет алдында ерлердің сақалы не мұрты жоқ, бұған не себеп? — деді.

Көсе:

— Бөксем әкеме, кеудем шешеме ұсаған, — деді. Жәнібек:

— Сенің сақалың қара, шашың неге бұрын ағарған, бұған қандай себеп болды? — деді.

Бұлар көсенің үйреткен сөзін айтып, отыра берді. Жәнібек үшеуіне үш дорба алтын тастады. Көсе алтынды хан алдында өз дорбасына салып, көтеріліп, кете берді.

Бір кезде ордаға Жиренше келіп:

— Жауапкерлер келді ме? — деп сұрапты. Жәнібек:

— Келіп, жауап беріп, құтылып кетті. Шалдарға тиісті алтынды көсе менің алдымда өз дорбасына салып, алып кетті. Сондықтан көсенің үйреткені білінді, — дейді. Жиренше:

— Қу көсе, шалдарға обал қылған екен. Ең болмаса, сол жарым алтынды сөзбен жеңіп алайын, — деп Жиренше көсені қуады. Үйлеріне жеткізбей қуып жетіп, тоқтап, көседен сұрақ сұрады:

— Жер ортасы қайсы, ел ортасы қайсы? Құдайдың хақ бұйрығы қайсы? — дейді Жиренше. Көсе:

— Жап-жақын еді ғой, — деп, мойнын соза беріп, қарап:

— Байеке, атыңызға мініп, қарап айтайын, бойым жетпей тұр, — деді. Жиренше атын берді. Көсе атқа мініп, аулағырақ бір төбеге шығып, жауап берді. Көсе айтады:

— Жер ортасы осы екен. Ел ортасы да осы екен. Бізді айдағанда сен атты, біз жаяу едік, енді мен атты, сен жаяу, Құдайдың хақ бұйрығы дегенің осы екен, — деп, атын бір ұрып, жүре беріпті. Жиренше жаяу қалды. Жиренше:

— Жығылған жерім де, ұялған жерім де осы, — деп, ханға келді.

Жиренше мен Алдар (II нұсқа)

Жиренше ханның заманында Алдар көсе деген бір пысық болған екен. Ел күндеп, Алдар көсе деген бір қу шықты деп, ханға жамандапты. Бір күні Жиренше хан Алдар көсені шақыртыпты. Алдар көсе жаяу ханға келіпті. Тегінде, Алдар көсенің жаяу жүретін әдеті екен. Алдар көсе үйге кіріп келсе, сәлем берген, хан сәлем алып, қолын басына қойыпты. Сонда Алдар көсе тілін жалаңдатыпты. Ол өйткенде, хан өз құлағын ұстапты, онда Алдар көсе қарнын түртіпті де, қолдарын қусырады. Сонда хан оған басын изеп, их па қылып еді. Алдар көсе керегенің басындағы бір баспақ ділдәсін алып, жүріп кете береді. Сонда жиылып отырған әлеумет:

— Тақсыр-ай, әлгінің алып кеткені не? — депті. Хан:

— Ділдә,— деді.

— Тақсыр! Пендесің деп, өйтіп ділде алған соң сізді, тіпті, құртады, оны қайтып алыңыз, біз алып келіп берелік, — деді де, артынан бір адам қуып келіпті де:

— Мені хан жіберді, «Алдар көсе жер ортасын көрсетіп болмаса, алған ділдәмді қайтарамын» дейді, — депті. Сонда Алдар көсе:

— Жарайды, мен жаяумын, атыңды бере тұр. Атыңа мініп көрсетейін, — деп, атқа мініп алып, жан-жағына қоқырайып қарапты да, жердегі баспағымды әперіңізші, — деп, баспағын алып, астына қойып, жер ортасы — осы сенің атыңнан айрылған жерің болады, — деп жүріп кетіпті. Бұл қайтып ханға барғанда ел ханнан:

— Хан, сен Алдар көсенің қылысқан іспарларының мәнісін айт, — деп сұрағанда хан:

— Мен басымды көрсеткенім — басқа бәле қайдан дегенім еді. Ол «Басқа пәле — қызыл тілден», — деп, тілін жалаңдатты. Құлағымды ұстағанымда, ол құрсағын көрсетіп, құлаққа тиген суық сөз құрсаққа барып, мұз болар, — деп жауап қайтарды. Қолын қусырғаны тілегім бар дегені еді. Оның тілегін бердім. Алтын алып кетті, — депті хан.

Жиреншенің тағы бір айтқан сөзі

Хан бір күні:

— Осы Жиреншені неғылсақ та, жеңе алмадық, енді осыны бір жеңуге әдіс жасайық, — деп, бір жігітке:

— Сен ертең ертерек біздің үйге келіп отырып, Жиренше үйге кіріп келгенде қатты қылып бір осырдағы үйден шыға жөнел. Сонда мен Жиреншеге «ұста» дейін, сонда не дер екен? — депті.

Ертеңіне жігіт ханның айтқанын істеп, Жиренше үйге кіріп келгенде осырып, тұра жөнеле бергенде хан Жиреншеге «ұста», — депті. Жиренше жігітпен жарыса далаға шығып, біраз кідіріп, есіктен қайта келіпті.

Хан:

— Ұстадың ба? — дегенде, Жиренше:

— Баласы қашып кетті, әкесін ұстап әкелдім, — деп, бір адамның кепкен қу боғын ханның алдына тастай беріпті.

Сонда хан ұялғанынан:

— Мынаған дауа болмас! — деп күліп жіберіпті.

Әз-Жәнібек, Жиренше, Көсе

Әз-Жәнібек хан Сырдың оң жағында отырады екен, бір күні Сырдың сол жағындағы елге жарлық қылады:

— Байталдарым құлын тастап жатыр, айғырларының даусы маза бермейді, айғырларын қырсын! — дейді. Ел хан жарлығынан қорқып, сасады, жыйылыс қылып, ақылдасады. Жиналған жұрттың ішінен бір көсе шығып:

— Сендер саспаңдар, ханның жауабын мен берейін, маған бір түйе, бір кебеже, шашы қара, сақалы ақ бір шал, сақалы қара, шашы ақ бір шал және бір серке беріңдер! — деді.

Жұрт осы айтқандарын тауып береді. Содан кейін көсе ханға жөнеледі. Ханның ауылының шетіне келіп:

— Ханға жолыққан кісі қалай жолығады? — деп сұрайды.

— Мініп келген көлігін кейін тастап, дауыс еститін жерден «сәлеумәлейкім, алдияр!» деп, қол қусырып барады, — дейді. Көсе ол айтқанды істемей, түйесіне мінген бойымен қасындағыларын алып, ханның үйінің тұсына барып, үшке дейін:

— Сөйлес-ау, — деп дауыстады. Ішкім үндемеді.

— Мына шіркінге көк түндік келіп қалған екен, — деп, кейін барып түсіп, екі шалды екі жағына отырғызып, өзі ортасында шынтақтап, қисайып жатады.

Серкені түсіріп, байлап, түйесін шөктіріп қояды. Хан көсенің бұл ісіне ашуланып:

— Ана шалдың басын алыңдар! — деп, кісі жұмсайды. Ханның жұмсаған кісісі көсенің отырған түрін көріп, ханға қайта келеді.

— Отырған түрі бір түрлі қызық. Өзі қу көсе екен, екі жағында екі қарты бар, бір серке байлаулы тұр. Түйесі шөгерілген, ортасында өзі шынтақтап жатыр, басын шабуды лайық көрмедім, — деді.

Мұны естіген соң хан көсенің жатқан жеріне келді. Хан жақындап келгенде көсе шынтақтап жатқан күйінде:

— Сәлеу-мәлейкім, алдияр хан! — деді. Хан:

— Уа, көсем, түйе мінгенің қалай? Көсе:

— Түйе мінсем, Қырымдағыны көріп, қауіп-қатерден аман қалуға себеп бола ма деп ойлаймын. Хан:

— Түйеге кебеже неге теңдейсің?

— Түйеге кебеже жараспай ма?

— Уа, көсем, серке алып жүргенің қалай?

— Е, ханым, білмейсің бе?

— Білмеймін.

— Бала екенсің ғой, мал жақсысы — серке, адам жақсысы ерке деген.

— Уа, көсем, шашы ақ, сақалы қара қартың не?

— Шаш сақалдан жиырма бес жас үлкен емес пе? Сондықтан ол ағарған ғой.

— Шашы қара, сақалы ақ қартың не?

— Мұның аты шабан, қатыны жаман, атқа мінсе, тебінген, үйде отырса, кейіген, сондықтан мұның сақалы ағарған.

Хан өзінің кісілеріне сыбырлап:

— Мұның қолтығында тесігі бар шығар, сөз кеулеп, шыға береді ғой, бұны суға түсіріп, қолтығын қарайық, — деді.

— Уа, көсе, суға түсесің бе?

— Түсейік.

Өзге жұрт суға түскенде көсе мен хан кейінірек қалды. Сонда хан көсеге:

— Түспейсің бе, көсе? — деді.

— Жолыңды берсең, түсейін.

— Берейін, түс! — деп хан өзі суға түсті. Көсе көйлектің жеңін, дамбалының балағын буып, түйіп жатты. Сонда хан:

— Уа, көсе, неге буынып, түйініп жатырсың? — деді.

— Білмеймін. Ө, ханым, бала екенсің ғой! Осы судың бойында алпыс пышағын таптап, біздерін сақтап отырып сырласқан, сырласып отырғанда су тасып, алпысы да суға кеткен, сол уақта алпыс пышақ пен біз саптары төмен қарап, жүздері, үштері жоғары қарап, су түбіне орнап қалған. Мен сол пышақ пен бізден қорқып, буынып, түйініп жатырмын, — деді. Хан судан шығып:

— Мынаны қызылауызға апарып, қондырыңдар, — деді.

Ханның кісілері көсені қызыл иттердің ортасына апарып, тастады. Таң атқанша қырық қызыл итті қойнына салып барған сапысымен қырып, өлтіріп тастады. Таңертең ханға келіп, сәлем берді. Сонда хан:

— Аман-есен келдің бе, көсем? — деді. Ханның бір кісісі тұрып:

— Аман-есені құрысын, қызылауыздарды қырып келіпті, — деді.

— Уа, көсем, қайтамысың? — деді хан.

— Қайтпаймын. Жиреншеге жолығып, қайтамын.

— Жоқ, көсе, Жиреншеге қарама, мен оны жіберейін, — деді.

— Қой, жібермейсің!

— Жіберейін, уа, көсем, қызылауыздарды қырып тастағаның қалай?

— Біздің ауылдың қойларын күнде қасқыр қырып жатыр, соған пайдасы тимеген соң қызылауыздың керегі қанша, қырмай, қайтейін?! Хан:

— Біздің ауыл Сырдың бер жағында, сіздің ауыл ар жағында. Қасқырға не айла қылсын, қалай қорғасын? — деді. Көсе:

— Ендеше біздің ауылдың айғырларының даусы сенің байталдарыңа қайдан естіледі? — деді.

Хан үндей алмады. Көсе жүріп кетті. Артынан ханға Жиренше келеді. Көсенің келгенін, айтқан сөздерін хан Жиреншеге бастан-аяқ айтып өтті. Жиренше: «Мен оған барайын», — деп еді, хан:

— Ойбай, барма! Кісіден тосылатын емес, қу көсе көрінді, — деді. Жиренше шыдамай, көсенің артынан кетіп қалды. Жиренше көсені қуып жетіп, артынан келіп, сәлем беріп еді, көсе сәлем алмады. Соған соң көлденеңнен келіп, сәлем беріп еді және қарамады. Қарсы алдынан шығып, сәлем беріп еді, сәлемін алды. Сөйлесіп, амандыққа келген соң Жиренше айтты:

— Артыңнан сәлем бердім, алмадың, мәнісі не?

— Артымнан ит үруші еді.

— Көлденеңнен бергенде неге алмадың?

— Көлденеңнен қатын сөйлеуші еді, сабаз ердің мінезі қарсы келіп сәлем беру, сондықтан алдымнан берген сәлемді алдым, — деді. Жиренше:

— Уа, көсе, жер ортасы қайда?

Көсе:

— Уа, мен түйеге мініп, жер ортасын болжай алмай келемін,

астындағы атыңды бере тұрсаң, жер ортасын біліп берейін,— деді.

Жиренше аттан түсіп, атын берді. Көсе атқа мініп алып, түйені жетелеп, олай бір, бұлай бір, жортып-жортып келіп:

— Жер ортасы — төбе, ел ортасы кере деген, болжап келіп қарасаң, сенің тұрған жерің жер ортасы екен, — дейді де, атты сауырға бір салып, Жиреншеге қарамастан тартып, жүріп кетті.

Көсе сол жолында еліне қайтып келе жатыр, бір ауылдый шетінде бие сауып тұрған бір қызға келіп:

— Сауар көбейсін, сөдегей бикеш, — деді. Сонда қыз:

— Тұрсам, түзелер, сенің аузың емес, — деді.

— Тіліңді Құдай кессін! — деп, атты сауырға бір салып, көсе тартып отырыпты.

Төле би (1663-1756)

Төле Әлібекұлы – қазақтың қоғам қайраткері, шешен, Ұлы жүздің бас биі, Қазыбек, Әйтеке бидің қолдауымен үш жүзге төбе би болып сайланған. Артында «бүтін билікке Төле би жеткен» деген сөз қалған тарихи тұлға. «Жеті жарғыны» жасаушылардың бірі. Әлібекұлы Төле бидің атасы Құдайберді би Есім хан мен Тұрсын хан егесі кезінде Есім ханды қолдаған (Қазыбек бек Тауасарұлының «Түп-түқияннан өзіме дейін» кітабынан). Яғни Есім хан тұсындағы, халық аузында «Есім ханның ескі жолы» атанып кеткен қазақ халқының заңдар жинағын құрастыруға қатысқан билердің бірі деп айтуға толық негіз бар.

Төле бидің толғауы

Бұл қазақтың даласы,
Неше бір жайсаң баласы.
Шешен де болып сөйлеген,
Көсем де болған ойменен.
Бірақ соның бәрі де,
Ыдырап жатқан қазақтың,
Басын қоса алмаған.
Бейбіт жатқан жерімді,
Жаулап алып қор қылды,
Көк атты келіп көлденең.
Мен боламын дегендер,
Ақтамады сенімді.
Көкірек қаққан хандарың,
Лауазымға таласып,

Быт-шыт етті елімді.
Берекені кім іздеген,
Таба алмадым тегімді.
Алауыз болған ағайын,
Аз дұшпаннан жеңілді.
Айтып-айтып кетейін,
Қажетіне жараса,
Ұрпақтарым кейінгі.

«Теңізге құйса дария,
Суының асып-толғаны.
Ел қорғаған ер жігіт,
Сыйласа халқы құрметтеп,
Басына бақыт қонғаны.
Қолыңда болса бар билік,
Қараға салып болмаңыз.
Тамыры терең қара емен,
Қасқайып түсер дауылда,
Ақылды шешен сөйлесе,
Қаратар түгел қауымды.
Бірлігі мықты ер болса,
Барлығы түгел бауырды.
Ұрпақтарға үлгі етіп,
Батырларды жырлап өт,
Жерлеп жетсе жауыңды.
Астыңа берсе алтын тақ,
Еліңнің саған сенгені.
Берекенің жолын тап,
Ақылды істі баста деп,
Қолына тізгін бергені.

1740 жылы жоңғар қалмақ билеушісі Қалдан Цереннің қолшөкпарлары Ұлы жүздің ханы Жолбарысты өлтіреді. Төле би бастаған ел Ташкенттен қуылады. Жау жағы Ташкентке Қоқым манапты әкімдікке тағайындайды. Бұл кезде Сыр бойы қалаларының біразы жоңғарлардың қоластында қалады. Осы тұста Күлтөбенің басында үлкен жиын ашылып, оған ел басшылары түгел жиналады. Сонда Қарабек батыр:

— Жауға тізе бүгуден басқа амал жоқ, — деген пікір айтады. Қарабекке ашуланған Төле би:

Атадан ұл туса игі, Өзі біліп тұрса игі.

Ата жолын қуса игі. Жаудан бұққан немені,

Өзіне келер ұятын, Ортасынан қуса игі! — деп, шырық бұзғандарды жиыннан қудырып жібереді. Сонан соң айналасындарыларға қарап:

Уа, көсіле шабар жерің бар, Арылмайтын сорың бар...

Ту көтерер ерің бар. Құлдық ұрсаң дұшпанға,

Қол боларлық елің бар, Еркек болып туды деп,

Атадан қалған жолың бар, Мына сені кім айтар?

— Құлдық ұрсаң дұшпанға деп толғайды. Төленің осы төрелік сөзін өзгелер түгел құп алып, жауға қарсы күш біріктіріпті деседі.

Жаңа жайлауға қоныстанған бір бай екі кедей жігітке құдық қаздырады.

Құдық қазылып біткен соң жігіттер байдан ақысын сұрайды. Бай

олардың біреуіне — саулық, екіншісіне қозы береді. Екінші жігіт оған

наразы болады. Төлеге келіп шағым айтады. Төле байға құдық қазған

екі адамның еңбегі бірдей екенін айтады. Бірақ құдық иесі өз дегенінен қайтпайды.

— Адамның екі көзінің, екі қолының қайсысы кем? — дейді байға.

— Ешқайсысының кемдігі жоқ. Екеуі де бірдей. Сөзіңізге жығылдым, биеке! Өкпелі жігітке қой берейін, — депті амалы құрыған бай.

Төле би жас кезінде талай жасы үлкен атақты абыз билердің алдынан өтіп батасын алады. Төле бала әуелі әкесіне барыпты. Жасы жүзге тақап отырған әкесі ынтымақ, ел бірлігі жөнінде әңгіме айтып отырады. Төле «Қалай еткенде бірлік болады, оның күші қандай болмақ» дегенді сұрайды. Сонда әкесі әуелі жауап айтпас бұрын бір бума солқылдақ шыбық алдырады:

— Балам, мынаны сындырып көрші.

Төле буылған шыбықты олай-бұлай иіп сындыра алмайды.

— Енді сол шыбықты біртіндеп сындыршы? Төле ортасынан буылған шыбықты шешіп, біртіндеп пырт-пырт етіп оп-оңай сындыра береді.

Әлібек би:

— Бұдан не түсіндің, балам? — дейді.

Сонда. Төле бала:

— Түсіндім, әке бұл мысалыңыздың мәнісі: ынтымағы, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды. «Саяқ жүрген таяқ жейді» демекші, бірлігі, ынтымағы жоқты жау да, дау да оп-оңай алады дегеніңіз ғой.

— Бәрекелде, балам, дұрыс таптың. Ел билеу үшін алдымен елді ауызбірлікке, ынтымаққа шақыра біл. «Бақ қайда барасың дегенде, ынтымаққа барамын» дегенінің мәнісі осы, — депті.

Тоғыз жасар Жетес тоқсандағы Төле биге сәлем бере барыпты: сонда Төле би былай деген екен: — Бата — басқа, қына — тасқа, ақыл — жасқа, не қалайсың, балам? — депті. Сонда Жетес бала: — О, қасиетті, баба! — Ат берсеңіз өліп қалады, тон берсеңіз тозып қалады. Ат, тонға бергісіз өлмейтін, өшпейтін, өмірі естен кетпейтін бір өсиет айтсаңыз соған ризамын, — депті. Онда қолыңды жай, балам, — деп Төле би:

Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің санасы бол!
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол!
Бір тонның жағасы болма,
Көп көлдың ағасы бол!
Ақты ақ деп бағала, аумин,
Қараны карала
Өзегің талса өзен бойын жағала,
Басыңа іс түссе көпшілікті шағала.
Өзіңе-өзің кәміл бол.
— Халқыңа әділ бол,
Жауыңа қатал бол!
Досыңа адал бол!

Шың басынан алға апаратын жол тек төменге қарай кетеді.

Қарап отырма, бір нәрсеге жарап отыр; кәсіп болмай, нәсіп болмас.

Өгізді өрге салма — қанатың талар,
Наданға көзіңді салма — сағың сынар.
Досыңа өтірік айтпа — сенімің кетер.
Дұшпанға сырыңды айтпа — түбіңе жетер.

Шешендіктен не пайда,
Артында сөзі қалмаса?
Батырлықтан не пайда,
Халқына қайран қылмаса?
Хандықтан не пайда,
Қарашасын жалмаса?
Молдалықтан не пайда,
Шариғатты өзгертіп,
Нашарларды алдаса?

Біліп айтқан сөзге құн жетпейді,
Тауып айтқан сөзге шын жетпейді.

Халқыңа адал бол, жауыңа қатал бол, досыңа адал бол!

Арғымақ баптап не керек – жабы қуып жеткен соң,
Ағайын-туған не керек – аңдысып күні өткен соң,
Бес күн дәурен өтеді – ажал қуып жеткен соң.

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын,
Өзі біліп тұрса игі.
Жаудан бұққан немені,
Ортасына қуса игі!

Біліп айтқан сөзге құн жетпейді,
Тауып айтқан сөзге шын жетпейді.
Өзің білмесең, білгендерден үйрен,
Үйренгеннен ештеңең кетпейді.

Адамның басшысы - ақыл, шолушысы - ой, жетекшісі
- талап, қорғаушысы - сабыр, сынаушысы - халық,
таусылмайтыны - арман, ең қымбаттысы - ар сақтау, бәрінен
ардақтысы - өмір сүру, соның ішінде ең тәттісі - сыйластық.

Тұзаққа түскен бұлбұлдан еркін жүрген торғай артық.

Атың жақсы болса,
Ер жігіттің пырағы,
Балаң жақсы болса,
Жан мен тәннің шырағы.
Қызың жақсы болса,
Жайқалып өскен құрағы.
Әйелің жақсы болса,
Бірінші - иманың,
Екінші - жиғаның,
Үшінші - ырысыңның тұрағы.

Қыз тілімен түйілген түйінді – жігіт тісімен шеше алмас.

Жас адамға басты кесір– еріншектік, ортаншы кесір –
ұйқышылдық, кенже кесір –тілазарлық, кежірлік.

Өзіне келер ұятты өзі біліп тұрса игі.

Қазыбек би (1667-1764)

Қаз дауысты Қазыбек би, Қазыбек Келдібекұлы – қазақ халқының XVII – XVIII-ғасырлардағы ұлы үш биінің бірі, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері. Орта жүз арғын тайпасының қаракесек руына кіретін болатқожа атасынан шыққан ол 1667 жылы Сыр бойында дүниеге келген. Арғы аталары Шаншар абыз, Бұлбұл, өз әкесі Келдібек — есімдері елге белгілі әділ билер болған.

Қазыбек бидің толғауы

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма —
кесапаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма —
өскенінді өшірерсің.
Басына іс түсер пақырға
Қастық қылма —
қайғысы көшер басыңа.
Жанашыры жоқ жарлыға
Жәрдемші бол асыға,
Қиын-қыстау күндерде
Өзі келер қасыңа.
Бүгін сағы сынды деп,
Жақыныңды басынба!

Құт берекең - атаң қымбат,
Аймалайтын анаң қымбат.
Мейірімді апаң қымбат.
Асқар тауың - әкең қымбат.

Бір бала бар — атасына жете туады,

Бір бала бар — атасынан өте туады,
Бір бала бар — көтінен кері кете туады.

Тату болса — ағайын жақын,
Адал болса — дос жақын.

Байлық - мұрат емес, жоқтық - ұят емес.

Атадан жақсы ұл туса — елінің зоры болады,
Атадан жаман ұл туса — адам біткеннің қоры болады.

Бірлігі кеткен ел жаман, егесіп өткен ер жаман.

Ауруын жасырған - ажалсыз өледі,
Қиянаттан қорыққан - амалсыз көнеді.

Адал болса — досың жақын,
Еркелейтін немерең жақын,
Өз ұрпағын шөберең жақын,
Туып өскен — елің жақын.

Алтын ұяң — Отан қымбат,
Құт-берекең атаң қымбат.
Аймалайтын анаң қымбат.
Мейірімді апаң қымбат.
Асқар тауың әкең қымбат.
Туып-өскен елің қымбат.
Ұят пенен ар қымбат,
Өзің сүйген жар қымбат.

Ұят қымбат, ар қымбат,
Жаның сүйген жар қымбат.

“Құба қалмақ заманы” деп атанған заманда қалмақ пен қазақтың ел шабысқан дауларын бітістіруде Қазыбек үш рет билік айтқан екен. Оның бірі әлгі Қазыбек “Телқоңыр” дейтін тайға мініп, өзге билерге атқосшы боп барғанда айтқан билігі. Екінші билігінің тарихы мынадай: Қазыбек аты әйгілі боп тұрған шағында өзіне қараған елін қалмақтың тіке шабуылынан

аулағырақ қонысқа ірге тептіру үшін Сарыарқаның жерін шолып қайтуға кетеді. Соны сырттан есіткен қалмақ Қоңтажы дереу қалың қол аттандырып Қазыбекке қараған елді шаптырып алады. Ханның қолы малмен қоса жүзге тарта ер балаларды да байлап әкетеді. Оның ішінде Қазыбектің өз баласы Қазымбет те кетеді. Өйткені Қазыбектің тұқымынан біреуді қайтсе де байлап әкелу жөнінде ханның тікелей тапсырмасы болған деседі. Сарыарқаны қоныстыққа ұнатып елге қайтқан Қазыбек шабылған елін көрген соң, өзі басшы болып қалмаққа екінші екінші рет жол тартыпты. Он төрт жасар бала күннің өзінде-ақ нелер тапқыр сөздер айтып бетін қайтарып тастаған Қазыбектен жасқанып – Қоңтажы хан бітім керегін алып қалу мақсатымен әртүрлі қулыққа салады. Сонда ханның көздегені Қазымбетті қайтармау екен. “Тірі емес” деп балаға құн төлеу ниетін білдіреді. Сонда Қазыбек тұрып Қоңтажыға:

- Жұмыр басты, екі аяқты адамымның өзін қайыр, төрт аяқты айдынды бозымның көзін қайыр. Ерім үшін құн алмай өлісемін, бозымның көзі жоқ болса, екі есе құн аламын. Бұл айтқаным болмаса, тал түсте тапап аламын дегенде, Қоңтажы:

- Қазыбек би, ерің үшін құн алмай өлісемін дегенінді жөн делік. Ал, бозыңның төлеуін екі есе қып аламын дегеніңе жол болсын!-депті. Сонда Қазыбек:

- Бозымның төлеуі екі есе болатын себебі: белеңнен шыға келген қалың топтың ішінде оның жарық еткен айбыны Қоңтажыдай ханды да сескендіреді. Төлеуі толық болса – ендігәрі есте жүреді, - дейді. Сонымен Қазыбек бұл жолы да шапқыншылыққа түскен балалармен қоса малдың көзі барының көзін, көзі жоғының толық төлеуін алып қайтады. Үшінші билігі: осы бітімнен қайтып келсе сала Қазыбек елін Сарыарқаға көшіріп, бұл жерді ата мекендік қоңыс етеді. Бірақ әлі де ол қоңысқа көшіп болмаған елдің соңғы бөлегін Қоңтажы тағы шаптырып алады. Қазыбекке шабылған елден хабаршы келеді. Сонымен Қазыбек тағы да қалмаққа тартады. Би бұл жолы Қоңтажының алдына серт қойып, мұндай шабыншылық ендігәрі қайталамайтындай етуге немесе бір жола бітіспеске кетуге беттеп аттанады. Қоңтажының ордасына таяп келгенде, өткелде тұрған бір жастау қыз Қазыбектің қайда бара жатқан жөнін сұрапты. Қазыбек қызға Қоңтажы ханға елшілікпен бара жатқанын айтыпты. Қыз оған:

- Елші болсаң, қазақтың Қазыбегі боларсың, есебің бітсе мені де еске аларсың, - депті. Қазыбек Қоңтажының ордасына түсіп:

- О хан, сен ел шабуды қоймадың, мен елшілікке келуден танбадым, - дейді. Қоңтажы бұған:

- Қазыбек би, дұрыс айтасың, сенің қаршадай 14 жасар күнінде айтқан сөздеріңді есітіп: “Шіркін-ай, мынадан бір тұқым алар ма еді”, - деп ойлады. Содан барып Қазымбеттей ұлыңды алдырдым. Бірақ сен келіп “ерімнің өзі қайтпай тұрып, бітім етпеймін” дедің. Не бізге тіліңді кесіп тастап кетпедің. Содан кейін менен іргенді аулақ салып әрі көштің. Сені қайта бір келтіру үшін мен артта қалған еліңді шаптырып алдым. Ендігі сөздің турасы сенімен достасуға құмармын. “Даудың артын қыз бітейді, судың артын шым бітейді, судың артын шым бітейді”, - деуші еді.

- Саған беретін қызым жоқ, қыз берсең алайын, - дейді. Хан Қазыбектен “ұлың нешеу еді” деп сұрайды. Қазыбек:

- Бір жарым ұлым бар, - деп жауап береді. Хан бұған таңданып:
 - Бір жарымы қалай? Сенде дығырдай
 бес ұл бар деп еститін едім, - дейді.
 Хан оған:

- Менің елге ие болатын ұлым біреу-ақ, аты Бекболат, соны бүтінге есептедім. Ал мал мен қатынға ғана ие болатын үшеуін есепке алып жүргенім жоқ, - деп Қоңтажыға қарапты. Қоңтажа өз қызын беріп, оны Бекболатқа қосуды өтініпті. Сонымен қазақ пен қалмақтың шабыншылығы тоқталған екен деседі. Қазыбек осы сапарында хан ордасына бара жатқанда жолыққан жас қызды ала келіп: “Осыны тәрбиеле”, - деп оны да Бекболаттың қолына тапсырыпты.

Төле би тоқсан жасқа келгенінде Қаз дауысты Қазыбек би сәлем бере барыпты. Елдің жақсылары, шешендер, ойшылдары жиналып, әңгімі-дүкен құрып отырғанында:

— Қаз дауысты Қазыбегім келді. Бәрің түгел жиналыңдар. Сендерге айтар он түрлі жұмбағым бар, соны шешіңдер, — дейді Төле би.

— Айтыңыз, Айтыңыз.

— Айтсам, он түрлі жұмбағым мынау: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он.

Отырғандар таң-тамаша болады.

— Бұл не деген жұмбақ! Осындай да жұмбақ бола ма?

— Би-аға, бұл жұмбақты мен шешейін, рұқсат етіңіз? — дейді Қаз дауысты Қазыбек.

— Рұқсат, рұқсат.

— Бір дегеніміз — бірлігі кеткен ел жаман.

— Екі дегеніміз — егесіп өткен ер жаман.

— Үш дегеніміз — үш бұтақты шідерден шошынған ат жаман.

— Төрт дегеніміз — төсектен безген жас жаман.

— Бес дегеніміз — белсеніп шапқан жау жаман.

— Алты дегеніміз — асқынып кеткен дерт жаман.

— Жеті дегеніміз — жас келіншек жесір қалса, сол жаман.

— Сегіз дегеніміз — серпілмеген қайғы жаман.

— Тоғыз дегеніміз — торқалы той, топырақты өлімге бас көрсетпеген сол жаман.

— Он дегеніміз — оңалмас кәрілікке дауа болмас деген, — дейді Қаз дауысты Қазыбек.

— Рақмет, дәл тауып шештің. Ойы да, тілі де жүйрік тұлпарым, — деп Төле би Қазыбекке разы болыпты.

Қазыбек беріде елге белгілі болған кезде бір бала үшін дауласып, екі әйел алдына келіп жүгінеді. Әйелдердің бірі:

— Мынау баламды мен есін білмейтін жас күнінде жоғалттым, соны мынау әйел тауып алды ма, әлде ұрлап алды ма, оны білмеймін, әйтеуір асырап алыпты. Бүгін танып, сұрасам «өз балам» деп бермейді, — дейді.

Екінші әйел тұрып:

— Бала өзімдікі, өзім таптым. Мынау босқа жармасын тұр, — дейді. Қазыбек екі әйелдің сөздерін тыңдап болып, біраз ойланып отырып қалады. Содан кейін:

— Бірің балнды жоғалқаныңды, енді бірің тапқаныңды растап шығарлық мұнда басқа куә жоқ. Сондықтан мынадай билік еткім келеді, - дейді де, баланың екі қолын екі әйелге ұстатып қойып, қара балтаны ұстап көтеріп тұрып: «Екеуіңе бұл баланы қак бөліп берейін, осынған ризасыңдар ма?» дейді. Сонда балаға ие болып жүрген әйел:

— Біреуге тірі кеткенше, жартысы болса да өзімде қалсын, бөлсең бөл! — деп безерленіп тұрып алады. Ал баланы таныған әйел:

— Ойбай, биеке-ай! Қайда жүрсе де тірі болсын, шаба көрмеңіз! — деп безек қағады. Содан барып Қазыбек:

— Бала мына жоғалтқан әйелдікі, өйткені ол баланың тірлігін тілеп тұр, баласын өзіне бер, — деп билік айтады.

Әйтеке би (1682 -1766)

Қазақ халқының бірлігін нығайтуға үлкен үлес қосқан атақты үш бидің бірі, мемлекет қайраткері. Әлім тайпасының төртқара руынан шыққан. Әмір Темірдің бас кеңесшісі Ораз қажының бесінші ұрпағы. Бүкіл парсы, өзбек, қырғыз, қазақ, құрама жұрты «Синесоф буа» (жаны пәк жан) атаған Сейітқұл әулиенің үшінші ұрпағы. Ә. Қоқанға (1622-35) хан болған Ақшаның немересі, Самарқан әмірі (1622-56) Жалаңтөс баһадүрдің немерелес туысы. Әйтеке бес жасында ауыл молдасынан сауатын ашқан.

*Суалмайтын суат жоқ,
Тартылмайтын бұлақ жоқ.
Тамыры суда тұрса да,
Уақтысы өткенде,
Қурамайтын құрақ жоқ.
Дүние деген фәни бұл,
Баласы жоқта миат жоқ.
Бәрінен қиын сол екен,
Артыңда жанған шырақ жоқ.*

Өмірім — өзгенікі, өзімдікі — өлім ғана.

Батыр боп жауға найзаң тимесе,
Батырлықтан не пайда.
Бай болып халқыңа пайдаң тимесе,
Байлығыңнан не пайда...

Іні — ағаның тынысы.

Қара қылды қақ жарған - жақсылардың белгісі.

Тексіздің тегі — құл.

Нағыз тұлпар дауысын қоңыраудай сыңғырлатып, үзілдіріп,
әсерлі қайырып кісінейді.

Ағаң келсе — ардақтап атын байлағандай, қонағың келсе —
құрметтеп, көңілін жайлағандай тындырымды ісің болғанға
не жетсін.

Өмірім халқымдікі, өлімім ғана өзімдікі.

Інінің реті – тас қару,
Ағаның реті – басқару.

Кісімен бірге туыспау керек,
Туысқан соң артық сөз қуыспау керек.

Ағасы келсе, ардақтап атын байлағандай;
Қонағы келсе, құрметтеп жайлағандай;
Тындырымды інісі болса;
Қанат-құйрығы сай болып,
Көңілі жай болып,
Ағаның алар тынысы болса;
Інінің міндеті - басқару,
Ағаның реті - бас бағу емес пе?

Асқар тау сенде бір мін бар-
Асу бермейсің;
Тасқын су, сенде бір мін бар-
өткел бермейсің;
Билер, сендерде бір мін бар-
Басқаға сөз бермейсің!

Ашу бар жерде ақыл тұрмайды.
Ашу деген - ағын су,
Алдын ашсаң, арқырар.
Ақыл деген - дария,
Алдын тоссаң, тоқырар.
Кісі бірге туыспау керек,
Туысқан соң сөз қуыспау керек.
Сөз қуған пәлеге жолығады.

Әйтеке ешкімнің атақ-даңқына қарамастан, әділ билік жасаған.

Би бір жолы құн даулай Ұлы жүзге келеді. Төле би қарсы алып:

-Биеке жол болсын?-дейді.

-Айтқаныңыз келсін, би! Жол болмақ сізден болсын!

-Тірімен танысқалы келдік, өліге болысқалы келдік,-дейді Әйтеке.

-Бұйрығыңызға құлдық. Қылышыңыз болса – мойнымызға, құшағыңыз болса – қойнымызға, – деп Төле орнынан тұрады.

-Биеке, мойын бұрмас па екенсіз?

-Жарлық сізден болған соң, жабдық бізден!

Төле би тысқа шығып кеткен соң Әйтеке бірге келген жолдастарына:

-Сіздер не ұқтыңыздар? Ердің құны екі ауыз сөз деген осы. Төле би отаулап қыз беретін болды, - депті.

-Оны қайдан білдіңіз? – дейді жолдастары.

- «Қылыштың болса мойныма» дегені – айыбын мойындағаны. «Құшағыңыз болса – қойныма» дегені – кісінің құнына жасаулап қыз беремін дегені, мен тұспалдап айнып қалмайсыз ба деп едім, «Сіз келіссеңіз, біз қамына кірістік» деп шығып кетті, – деп мән-жайды түсіндіріп беріпті. Айтқандай-ақ, Төле би құн даулай келген қонақтарын отаулап, жасаулап қыз беріп, екі-үш күнде разығып қайырыпты.

Тарихи деректерде аз Тәуке хан осы атақты билерді «Жеті жарғыны» қабылдағаннан кейін сынамақшы болып, қайсысы қандай жауап берер екен деп тіл қатады.

-Дауға билік айтқанда, алдымен жасы үлкеннің бастауы, жасы кішінің қоштауы жөн бе, әлде жасы кіші бастап, жасы үлкеннің қоштауы жөн бе?

Сонда ұлы жүз биі Төле:

-Төбеде тұрған кісі төрт жағын түгіл көргенде, төменде тұрған екі жағын, беткейде тұрған бір жағын әрең көреді. Сондықтан жасы үлкеннің, оңы мен солын, алды-артын болжаған ағаның алдымен билік айтқаны дұрыс қой,- депті. Орта жүзі биі Қазыбек би тұрып:

- Жасы үлкен аға төреші бола алмайды. Себебі, оның артында қаймығары жоқ. Жасы кіші іні де төреші бола аламайды. Себебі, артында қайырылары жоқ. Сондықтан алдында айбынарлық ағасы бар, артында именерлік інісі бар, алды-артына қарайлап, билігін абайлап жүргізетін ортаншы бидің төрелік айтуы орынды ғой, - депті.

Ең соңында Кіші жүз биі, әрі жасы кіші Әйтеке:

- Ағасы келсе, ардақтап атын байлағандай, қонағы келсе, құрметтеп жайланғандай, тындырымды інісі болса, қанаты-құйрығы сай болып, көңілі жай болып, ағаның алар тынысы болса, інінің міндеті басқару, ағаның реті бас бағу емес пе? - деген екен.

Осы мәжілісті басқарып отырған Тәуке хан билердің, әсіресе Әйтекенің берген жауабына риза болып, шын ықыласын білдіріпті.

Әйтеке шешен бірде Қаздауысты Қазыбекке келіп сәлем береді. Бұл Әйтекенің әлі жастау кезі болса керек.

– Уа, бала! Атадан жақсы ұл туса – елдің туы болады, жаман ұл туса – сори болады деуші еді. Соның қайсысы боласың ? – дейді Қазыбек.

– Ораздының кәрісі қартайғанда қазына болады, шиырлының кәрісі қартайғанда қазба болады деуші еді? – дейді Әйтеке.

– Иншалла, қазынамыз, – дейді Қазыбек.

– Ендеше, біз елдің туымыз! – дейді Әйтеке шешен.

Досай Бәйгелұлы (1692-1790)

Ұлы жүз құрамындағы үйсін тайпасынан шыққан. Қаратаудың күнгей бетіндегі осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысы Алғабас ауылы орналасқан ауылда туған. Бала кезінен ауыл-аймақ арасындағы кішігірім дау-дамайларды шешіп, тапқырлығымен, шешендігімен көзге түскен. Кейін көптің қалауымен би сайланған. Ел басына күн туған алмағайып кезеңдерде елді жаудан қорғаудың түйіні қиын мәселелерін Төле, Әйтеке, Қазыбек билермен бірге ақылдасып шешкен. Інісі Қосай – жоңғарларға қарсы бірқатар шайқастарды басынан кешкен батыр. Халық арасында Досай би айтқан деген уәжді нақыл сөздер көп сақталған.

Досайдың жас кезі екен. Әкесі оны сынамақ болып:

- Балам, патша үлкен бе, дихан үлкен бе? - депті.

Бала кідірместен:

- Әрине, дихан үлкен.

- Қалайша?

Сонда Досай бала:

- Дихан астық бермесе, патша аштан өлмей ме? - деген екен.

Әкесі баласының тапқырлығына риза болып, содан былай қарай соңына ертіп жүретін бопты.

Досай жігіт кезінде бір байдың үйіне келіп түседі.

- Мына қонаққа нең бар, тамағыңды ас! - деген болады бай бәйбішесіне.

Байдың сөз саптауын бұрыннан білетін әйелі:

- Үйде ет жоқ еді, - дей салады.

Осы кезде Досай әңгімесінің бетін басқа жаққа бұрып:

- Апыр-ай, мынау үйдің ағашын қандай ұста шапты екен, - деп үйдің уық, керегесіне таңырқап қарай береді.

- Е, жігітім, бұл - Түркістандағы Өлкен үйшінің қолынан шыққан үй, - дейді аңқау бай.

- Өзі неше қанат?

- Сегіз қанат?

- Жоқ, байеке, сегіз қанат емес, - дейді Досай өдейі.

- Бұл үйді өз қолымнан шаптырған мына мен ғой, сегіз қанат! - дейді бай да ерегесе түсіп. Сонда Досай:

- Сіз сегіз қанат дейсіз, мен алты қанат деймін. Сенбесеңіз, керегенің басын санай қояйық. Сіз маңдайшадан былай қарай оң жағын санап шығыңыз. Мен сол жағын санайын. Көне, бір, екі, үш, төрт... - дегенде бай керегенің басындағы етті жігіттің көріп қойғанын біліп:

- Түсіндім, түсіндім, сенің аңдып отырғаның анау ет қой. Әй, бәйбіше, аса ғой етінді, - деген екен.

Досай би жайлы халық аңызы

Досай Теріскейдегі бір байдың үйіне барады. Ол көп сөз термелей айтып, әңгіменің майын тамыза сөйлеп отырады. Арқа жақтан келген бір қария:

- Апыр-ай, таңдайың тақылдап қалған өзің қандай бала «Руың қай ел? - деп сұрайды. Бұрын талай-талай жуанға ақысы кетіп, «Қай ыза-сы кеп зығырданы қайнап жүрген бала жігіт осы байдың өткен өзінің мініп келген атын жылқысына қосып алып, кейін іздегенде жаман тайың ұраға құлап, арам өлім қалған» деп бермей қойған-деп:

Досай соның есесін сөзбен қайтармақ болады:

- Тегімді сұрап қайтесіз?

Жылқыңа қосар

Мыңғырған сендей бай емен.

Қышытып тілді

Өзімді сұрап қайтесің?

Кедей де болсам депті. Асқақтап отырған бай не дерін білмей отырып қалыпты...

Дастарқан үстінде Досай шақырған батыр, би қонақтарын жағажай таныстырып жатады. Қараса, өзінің сыртынан өсек айтып жүрген бір әдепсіз «досы да» отыр дейді. Ол қасындағы серігі «Жүр бірге барайық» деп қоя салған соң ілескен көрінеді. Досай оған келгенде:

- Бұл да менің «досым», осындай досың болса, дұшпанның керегі жоқ. Бір өзі он дұшпанға татиды, - депті. Анау қып-қызыл болып, жер шұқи беріпті.

Адал еңбек етпейтін, адамдар арасында сыпсыңдап өсек таситын мылжың, суайттарды Досай би бетің бар, жүзің бар демей үнемі сынап, бетін қайтарып тастап отырған. Бір күні оның үйіне Баба-ата жақтан құда-жекжаттары келіп қонақ боп отырады. Соның ішінде біреуі одан-бұдан сөз айтып, біреулерді сыртынан даттай береді. Оны жақтырмаған Досай:

- Сынаушының сылдыр сөзі,

Су түбіне кетіреді.

Қыздырманың қызыл тілі,

Сүйгеніңнен кетіреді.

Біреу сөзін сатады,

Біреу бөзін сатады.

Сөз бергеннің сөзіне ерсең,

Басыңа бейнет болады.

Бөз бергеннің бөзін алсаң,

Киетін көйлек болады, - десе, әлгі сылдыр сөзді жігіт үйден шығып жүре беріпті.

Досай би баласыз үйді жақтырмайды екен. «Балалы үй базар, баласыз үй мазар» деп, кейбір баласы жоқ ағайындары шақырса бармайды екен. Досайдың қартайған шағында ертеде Ташкент жағына өтіп, сол жақта тұрақтап қалған бір ағайыны оны өдейі арнап қонаққа шақырыпты. Досай би көп жылдан бері көрмеген туысын көрейін деп барады. Төрге шығып отыра бергеннен-ақ, өңкей екі шекесі торсықтай қара домалақ балалар бірінен соң бірі «Ассалаумағалейкум» деп, оның қолын алып жатады. Досай:

- Бұл кімнің балалары? - деп сұраса, әлгі туысы:

- Өзіңіздің жұраттарыңыз ғой, - деп ілгеріде өзіне айтқан мына сөзін есіне түсіреді:

- Бір баласы бардың шығар-шықпас жаны бар,

Екі баласы бардың болар-болмас халі бар,

Үш баласы бардың үш рулы елде малы бар.

Төрт баласы бардың төрт құбыласы тең болар,

Бес баласы бардың бес бермейтін жөні бар.

Сегіз баласы бардың сергелдеңге салар көрі бар,

Тоғыз баласы бардың толғандырар жолы бар.

Он баласы бардың орда бұзар қолы бар.

- Япырым-ай, ұмытпаған екенсің, - дейді, Досай.

Осы кезде бәйбіше сөзге араласыпты:

- Сондағы сіздің мынау туысыңа «баласыз үй мазар» деп, кейіген сөзіңіз менің арқама аяздай батты. Төркініме бардым да бой жетіп

отырған сіңлімді әкеп өз қолымнан қостым. Шүкір жаман емеспіз, сол сіздің сөзіңіз қамшы болып, енді жеті бала сүйіп, төбем көкке жетті...

Досай би қартайып отырып қалған кезінде, оның жеті баласы жиі-жиі келіп, көңілін сұрап, жағдайын біліп тұрады. Бір күні Жаманбай деген үлкен баласы оны сөйлетпек болып, «Көке, не жақсы, не жаман?» деп сұрайды. Сонда ол былай деп термелеген екен:

- Жақсы аттан жақсы туса,
Мінетін пырағың емес пе?
Жаманнан жақсы туса,
Елдің шырағы емес пе?
Жақсыдан жаман туса
Шамшырағың өшкені емес пе?
Елге үлгі айтар ерің болмаса,
Құт-берекең көшкені емес пе...

Ескелді би (шамамен 1692-1770 жж.)

Әмбе жалайыр әулие атанған Ескелді би — күллі қазақ халқына қауіп төнген XVIII-ғасырда ел қорғаған ерлердің бірі. Ол өзінен екі жас кіші Балпық әулиемен, Қабылиса сияқты әрі ақын, әрі батырмен, қол бастаған Орақ батырмен бірге жоңғар басқыншыларына қарсы жойқын жорықтар жасап, елінен, жерінен айырылып босып кеткен жалайырлардың басын құрап, Жетісу өлкесіне қоныстандырған тарихи тұлға.

Ауыл ақсақалдары, білікті билер оқта-текте сөз кезегін бергенде Ескелді асқан тапқырлықпен, шешендікпен, ақынша ұйқас сөздер тауып, сөйлей жөнеледі екен. Бұған әкесі Жылкелді ұяла қысылып: «Балам, үлкендердің алдына бекер түсесің», — деп, тыйым салмақ болғанда сөз төркінін ұғатын зерделі, зиялы кісілер: «Жылкелді, баланың талабын қайтарма, бұл жерде «ата тұрғанда ұл сөйлегеннен без, ана тұрғанда қыз сөйлегеннен без» деген көне мәтелді қолдану ретсіз, балаңның ұғымы да, түйсігі де бөлек, басқа балаларға ұқсамайды» дегенде, көңілі тасып шабыттанған Ескелді: Қой асығын қомсынып,
Шымыр емес деменіз,
Қолға жақса сақа ғой.
Ұл сөйлесе шамсынып,
Жасы кіші деменіз,
Ақылы асса дана ғой, — деп тоқтаған екен.

Бұған әкесі де шаттанып: «Балам, алдыңнан жарылқасын, үй баласы ма десем, ел баласы екенсің, еліңнің ай маңдайлы арысы

бол!». — деп, батасын берген екен.

Бірде Абылай хан жорық сапарынан келе жатып, жолай Сыр бойын жайлап отырған Жалайыр еліне ат басын бұрыпты. Осы өңірдегі сыйлы кісілердің бірі Жылкелді оны арнайы қонақ етеді. Сый-сияпат көріп, көңілі толған Абылай үй иесін сөзге тартады. — Ақсақал, әңгіме айта отырайық. Сіздің ойыңызша, жол анасы не, су анасы не, сөз анасы не? — деп сұрақ қояды. Адамгершілігі, кісілігі айрықша болса да Жылкелді мұндай тапқыр сөзге орашалақтау-тұғын. Сонда да сұраққа жауап беру керек: — Жол анасы үлкен даңғыл жол шығар. Су анасы — мұхит, сөз анасы тіл шығар, — депті күмілжіңкіреп. Сонда сөзге құлақ тігіп отырған Ескелді: — Жол анасы тұяқ болар, су анасы бұлақ болар, сөз анасы құлақ болар, — деп жауап берген. Енді бір деректе, ер жетіп келе жатқан жиенін Төле би сынамақ болған екен. Алыстан сәлем беруге арнайы келген Ескелді әбден кәрілік жеңген нағашы атасына:

Армысыз, ата!
Таудан аққан бұлағым,
Жауға шапсам ұраным.
Сыйынсам да аллаға
Өзінді айтып тұрамын!
Алты Алаштың өрісің,
Халқымыздың төрісің.
Өзің ғана табасың
Әрбір істің желісін, — деп, сәлем берген екен.

Жақын жолдастарын ертіп, сонау Сыр бойынан Қазығұрт етегіне арнайы келген жиеніне риза болғаны сонша бірден өбектемей, ақыл-есінің қаншалықты толысқанын байқау үшін: — Досың қайда? Дұшпаның қайда? — деп сұрақ қойыпты Төле би. Ескелді сұқ саусағымен жүрек тұсын нұқыпты да, аузын ашып, тілін көрсетіпті.

— Жақсылық пен жамандықтың тұрағы қайда? — деп сұрағанда, Ескелді оң иығы мен сол иығын көрсетіпті. — Білікті адам қандай? Ақымақ адам қандай? — деп сұрағанда Ескелді күн көзіне күн салып қарап, алысқа үңіліпті, содан кейін көзін жұмып, төмен қарапты.

Қонақтар бой жазып сыртқа шыққанда, жолдастары: — «Достарың кім? Дұшпаның қайда?» дегенде, неге жүрек тұсын нұқып, неге аузыңды ашып тіліңді көрсеттің? — деп сұрағанда, Ескелді: — Қас та, дұшпан да, дос та адамның өзінен. Жүрегің жұмсақ, пейілің кең болса, дос көп. Жүрек — адам денесінің төрешісі. Төреші әділ болса, жұрт айналаңа жиналады, сондықтан достықтың діңгегі деп, жүрек тұсын көрсеттім. Тіл — адамның әрі досы, әрі дұшпаны. Парасатты сөз айтсаң, біреуге жақсылық тілесен, жан-жағың жарқырап жүреді, байқамай, ағат сөз айтсаң — жан-жағың жабыла шағатын жыланшайнаға толады. Мен соны мезгедім. —» Жақсылық пен жамандықтың тұрағы қайда?» деген сұраққа оң иығың мен сол иығыңды неге көрсеттің? — деп сұрағанда, Ескелді: — Көне аңыздарда Қаһарман, Қатибин деген екі періште адам баласының жақсылығы мен жамандығын екі иығында отырып, үнемі жазып отырады деп, әжем мен атам айтатын. Бұл — жай сөз емес, әрбір пенде адамдықтан асып кетпесін деген тілектен туған. Бала жігіт бірнеше күннен кейін еліне

жүрмек болғанда, Төле би жиенін өз ордасына шақырып, ақ бурыл дөненді, күмістеп шапқан ер-тұрманымен алдына көлденең тартып, алмас қылыш сыйлапты.

*Екі жақсы бас қосса,
Бірін бірі қия алмас.
Екі жаман бас қосса,
Кең қонысқа сия алмас.*

*Жаңбырсыз — жер жетім.
Басшысыз — ел жетім.*

*Бақ пен дәулет тең келсе,
Адамның толар кемелі.*

*Қиямет көрсең де ғұмырдан,
Тұяғың таймасын тұғырдан.
Көңіл — гүл,
Тіл — бұлбұл,
Сезім — сері,
Нәпсі — бөрі.*

Сабыр — ақыл серігі.

*Жаманның дәмесі зор, сөзі қотыр,
Көкірегі қараңғы көр, көзі соқыр.*

*Әйел — үйдегі ырысың,
Ұл — айбарлы қылышың.
Қыз — түздегі өрісің,
Келін — кеңейген тынысың.*

*Олақ — міншіл,
Қызғаншақ — күншіл.
Сырғақ — сыншыл,
Бос сөз — былшыл.*

*Пәнидегі сорлы адам,
Арын төгіп сорлаған.
Қаріп-қасірге шырақ бол,
Жетім-жесірге бұлақ бол.
Жеріне қарап елі туады,
Еліне қарап ері туады.
Ел қонбаса — жер азады,*

Жер болмаса — ел азады.

*Қатарынан озатын ұл биікте жүреді,
Ез атанып тозатын ұл иықта жүреді.*

*Ақылды елді оздырады,
Ақылсыз өзін-өзі тоздырады.*

*Есерліктің белгісі,
Кеуде соғар, керілер.
Өсекшілдің белгісі,
Сөзі жылмаң көрінер.*

*Жаман болса алғаның,
Дау-дамайда қалғаның.*

*Өмірдің көріп жалғанын,
Тарылады жан-жағың.*

Жанқұтты Ботантайұлы (1810-1873)

Жанқұттының өскен ортасы қасиетті Сарыарқаның өнегелі де, тәрбиелі елі болған. Талай өнерпаз, білімдар, парасатты, әруақты ата-бабалар ғұмыр кешкен сол бір аймақтан Қаз дауысты Қазыбек, Шортанбай жырау Қараменде, Сеңкібай, Шабанбай, Жидебай, Жалаңбас, Боранбай тәрізді ділмар шешен билер, не бір батырлар шыққан ғой. Міне, осындай өнегелі халық арасынан тәлім алған Жанқұтты да осал болмаған.

Атақты жырау Шортанбай Кенесары ханның ақылгөй ақыны болса, Жанқұтты оның батыр сарбазы оң жағында отыратын кеңесші бас биі екен. Сол бір ұлт-азаттық қозғалыстың жорық, шайқасына талай қатысып ел азаттығы үшін, үрім-бұтақ болашағы үшін күрескен азамат Жанқұтты бидің бұл саладағы атқарған қызметі, билік, кесім, шешендік сөздері кезінде хатқа түспеген. Ауызша айтылып жүрген нұсқалары ұмытыла бастаған.

Жанқұттының алғаш жұртқа танылуы Жамантаймен жауаптасуы. Қарқаралыға аға сұлтан болып сайланған Жамантай төре елдің игі жақсыларын жинапты. Жер көріп, танысын деген ниетпен Ботантай Жанқұттыны ертіп келеді, мұны көрген Жамантай: “Бұл қатын-қалаш, бала-шағаның өсек айтатын жері емес, алқалы топтың бас қосатын мәжілісі емес пе, мына бала кім?” депті. Сонда Жанқұттыты:

“ұафу етіңіз, кеше келгенде бір үйге қонақ болып дәм ішіп едік, бір ақсақал “еті арық екен” деп тыжырынып отырды, бүгін мені көріп сіз тыжырынып отырсыз! Сонда бұл қалай? Адам алжыса астан шошиды, төре алжыса жастан шошиды деген осы ма? Болмаса, “асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады” деген аталы сөзді аттап кеткеніңіз қай сасқандығыңыз?” депті. Жамантай қасындағылардың бірі: “Сөзін қара, болайын деп тұрған бала екен!” дегенде, Жамантай төре: “Болайын деп емес, болып тұрған, төрт құбыласы тең түсіп толып тұрған жас екен, бұдан былай біздің округтің ішіндегі дауға қатысты мәселені осы шешетін болсын”, - деп шешім шығарыпты.

Жанқұтты он жеті жасында әкесінің айтуымен Сары елінің беделді биі Шабанбайға бата алуға барады. Жанқұттының жасын сұрап білгеннен кейін:

- Шырағым, дүниеде не адал, әлемде не мықты? - деп сұрайды.

Сонда Жанқұтты:

- Адал болсаң, судай бол,

Су арамды кетіреді.

Мықты болсаң жердей бол,

Жер жаһанды көтереді, - деген екен. Жауабына риза болған Шабанбай би бала Жанқұттыны бірнеше күн қонақ етіп, кетерінде:

Аллаңа жағам десең, азанды бол,

Ағайынға жағам десең, қазанды бол,

Халқыңа жағам десең, әділ бол.

Судай таза бол,

Жердей берік бол,

Өмірің ұзақ болсын,

Сөзің халқыңа қуат болсын! - деп батасын беріп аттандырған екен.

Бірде Құнанбай, Алшынбай, Мұса үшеуі бірігіп, ел арасында даулы мәселелер көбейіп кетті, барымта жиі қайталанатын болды деген себепті желеу етіп, ел жинап, мәслихат өткізбек болады. Дуанбасылар шақыртқан соң халық жиылады. Халықтың бас-аяғы түгел жиналып болғанымен дуанбасылар келе қоймайды. Шілденің аптап ыстығында халық бірнеше күн тосып қалады. Ел арасынан реніш сөздер шыға бастайды. Соны сезген Жанқұтты шешен халықты дуанбасылар келмейтін болды деп таратып жіберіп, өзі үшеуінің алдынан шығады. Алшынбай тұрып:

- Е, Жанқұтты, халық, жиналды ма? - депті.

- Халық жиналмақ түгіл жиылыс бітіп қойды. Сіздер кешікеннен кейін сырқаттанып қалды ма - деп, жиылыста қаралатын төрт мәселенің біріне өзім билік айтып, үшеуін үшеуіңізге қалдырып, кейін бір кезі келгенде айтар деп халықты таратып жібердім, - депті Жанқұтты.

- Оның да дұрыс болтан екен, бізге қайсысын қалдырдың? - депті Алшынбай. Сонда Жанқұтты тұрып:

- Мұсажан, астық дауын саған қалдырдым, Алшеке, тақыр жердің билігін саған қалдырдым, Құнанбай актобық аттың билігін саған қалдырдым, - деген екен.

Жанқұттының жыр үлгісінде айтқан нақылдары:

Бір сөз айтсаң жақсыға,
Аталы сөзге тоқтайды.
Бір сөз айтсаң жаманға,
Өмірінде ұқпайды.
Надандықтың белгісі,
Өзін-өзі мақтайды.
Көкірегі соқырға,
Өмірде таң атпайды.
Шешеннің сөзі дария,
Қап түбінде жатпайды.
Тон бітпеске тон бітсе,
Қағуменен тоздырады.
Жаман болса алғаны.
Ер жігітті аздырады.
Жақсыменен сөйлессең,
Құмарыңды қандырады.
Жаманменен сөйлессең,
Көңіліңді қалдырады.
Кез болсаңыз суайтқа,
Өтірік айтып нандырады.
Өсекшімен сөйлессең,
Ұрмай-соқпай талдырады.
Жолдас болсаң сараңмен,
Жол үстінде қалдырады
Жаман болса достарың,
Өзін жауға алдырады.
Жаман болса - жақын жау,
Шайпау болса - қатын жау,
Шабан болса - атың жау,
Тартыншақ болса - түйең жау,
Тебеген болса - биен жау.
Күнде келсе - күйеу жау,
Жымысқы болса - жиен жау,
Тіл алмаса - ұлың жау,
Арсыз болса - қызың жау.
Әйелің жақсы болса -
қонағың мен үйіңнің тұрағы,
Балаң жақсы болса -
екі көздің шамшырағы.
Атың шабан болса -
бұл жалғанның азабы,
Әйелің жаман болса -
дүниенің дозағы.

Бала би шамамен (1817-1887 ж.ж)

Бала би шешен 1811 жылы киелі Шиелі топырағындағы Бәйгекүм, Жөлек маңында туылған. Бала бидің азан шақырып қойған аты – Бименбет. Ал, Бала би – лақап аты. Бименбет әкесі Есенәліден он үш жасында жетім қалып, әкесінің інісі Арғынбайдың атын ерттеп қасына ереді. Арғынбай бидің алдына келер үш даудың шешімін айтып, Бименбет көзге түседі де, «Бала би» атанып кетеді.

* * *

Төрт кісі бірлесіп, бір ақсақ ешкіні семіртеп соймақ болып қырманға жібереді. Және де сойғанда кім қай аяғын алатынын алдын ала белгілеп қойса керек. Ешкі бір күні шүберек ораған ақсақ аяғын отқа тигізіп алып бақырып, қырыманды айнала жүгіріп, содан қырман өрттенеді. Өртке кінәлі кім деп іздегенде үш сау аяқтың иесі: «Отқа жұғысқан да, қырманға өрт қойған да шүберек байлаған ақсақ аяқ», - деп ауру аяқтың иесін айыпты етіп шығарады.

Сонда Бала би (Бименбет): «Ешкі бір аяғымен жүрмейді, үш аяғымен жүреді және ауру аяқпен жүрмейді, сау аяқпен жүреді. Ешкіні отқа айдаған да, отты қырманға әкелген де сау аяқтар. Сондықтан қрттің шығуына оның үш сау аяғы кінәлі», - деп ақсақ аяқтың иесін айыптаудан арашалап қалады.

* * *

Іннен қазып алынған бір түлкіге екі кісі таласып, бірі: «Итім қуып келіп індетті» дейді. Екіншісі, қақпаншы екен. «Жүні жетілсін деп сыртынан бағып, бақылап жүрген түлкім еді. Жер де менікі, ін де менікі», - дейді.

Сонда Бименбет бала:

– Түлкі арлан болса, қуып келіп індеткен қағушыныкі, ұрғашы болса, сыртынан бағып жүрген жер иесі қақпаншыныкі, өйткені ұлан дүз жағалайды, ұрғашы үй сағалайды, – деген екен.

Сөйтіп, ұрғашы түлкі сыртынан бағып, қақпан құрған адамға тиіпті. Жөн біліп, әділ шешеім жасайтын Бименбет «Бала би» атанып кетіпті.

* * *

Досбол мен Бала би бір үйде түстеніп отырса керек. Үй иелері түстікке сүтке күріш бұқтырып, үстіне сары май салып әкеліп қояды. Бала би сонда сары майды өз жағына қарай жақындатуды ойлап:

— Досеке, жасымыздан бірге өскен қатар едік, егіз едік. Атам өлді — келмедің, шешем өлді — келмедің, - деп, күріштің бетінен өзіне қарай екі жол тартып қояды.

Жолдасының қулығын сезе қойған Досбол:

— Рас-ау, мен сені ұмытайын деп жүр деймісің. Жүргіншілік көп. Ел іші ұйқы-тұйқы болған кез ғой, - деп, сары май мен күрішті араластырып жіберіпті.

* * *

Бала би:

Құдай-ау, бай мен мырза танысың ба?

Бұл кедей жек көретін алысың ба?

Паналаған күркемді отқа өртетіп

Көпсінгенің бір құшақ қамысың ба? — деп назаланған соң, Досбол үй көтеріп берген екен.

Мамашәріп би (1815ж. (өлген жылы белгісіз))

Сырдария мен Әмудария аралығындағы Қызылқұм шөл даласында (Зеравшан аңғары мен Нұратау аралығындағы ауылда) туып, ержеткен қазақтың айтулы биі.

* * *

Досмұрат деген кісі ашу үстінде қамшысын қаттырақ сілтеп қалса, ажал аяқ астынан деген, адам өледі. Өлген адам - қыпшақ еді. Арада бір қыс өткен соң 56 адам қыпшақ келіп, Досмұраттың үйіне түседі. кезде қазақтың салт-дәстүрі қатал. Жазықсыз кісі өлсе - қанға кан, жанға жан деп қасарысып тұрып алады. Екі жақтың биі қатар отырып даудасуға көшеді.

- Ей, Досмұрат, қыпшақта ұзында өшің, қысқада кегің ма еді? - деп сұрады 56 адамды бастап келген қыпшақтың биі.

- Жоқ, кегім де, өшім де жоқ, - дейді Досмұрат.

- Олай сұраған себебім, кегің, болса, өшің болса қайтарсын деп келіп едім. Ендеше, неге кісі өлтіресің?

- «Оқыс болса быламыққа тіс сынар» дегендей, ашу

устінде қате тиген қамшы еді, айып-мінімді мойындап, мал-дүниемен бітіселік, - дейді Досмұрат.

- Мал-дүниемен бітісе берсек, қыпшақтың далаға тастай алмай жүрген адамы жоқ. Азаматымның басына - бас бересің, не тұрысатын жеріңді айт, не қанға - қан, - дейді қыпшақ биі.

Сөйтіп, екі жақ келісе алмай, аға баласы еді ғой деп тобықты Мамашәріп биге кісі жібереді. Мамашәріп келеді. Мән-жайға қанған соң Досмұратқа карап:

- Қыпшақ ағаң - тоқсан баулы, көп ел екенін білесің бе? - депті.

- Білемін, - дейді Досмұрат.

- Білсең, көппін деп мақтанғаны емес. Көппін деп азаматын сұраусыз - құнсыз тағы жібере алмайды. Қанша жерден көп болса да әр азаматтың орны бөлек. «Жоғалған пышақтың сабы - алтын» деген, өлген азамат құнсыз кетсе қадірінін кететіні белгілі, - деп Досмұратты біраз тұқыртып алған соң, қыпшақтың еліне арнап былай дейді:

- Азаматты іздеу инабатты елдің салты. Ата дәстүрін берік тұтынған ел екенінді көріп отырмын, шырағым. Елдестіркем елшіден, жауластырмақ жаушыдан деген; екеуіңнің араңа енді кәрі қойдың жасындай жасым қалғанда жаушы емес, елші болып отырған жағдайым бар. Сөзімді тыңдасаң, мен мынан айтқым келеді.

- Би, айта беріңіз, құлағым сізде, - дейді қыпшақ биі.

- Айтсам азамат өлгені рас. Ол қастандықпен жасалған іс емес екенін біз де біліп отырмыз, бізден гөрі өзің де жақсы біліп отырсың. Қазақ «қанға - қан» дегенді ата жауына айтқан. Алдыңда отырған - Досмұрат ата жауың емес, ауылы аралас, қойы қоралас ағайын, құда, жекжат ел. Араға шайтан от салып, осындай ахуалға іліктірген екенсіңдер, енді сабаға түсіндер. Азаматтың басын малға шағуға болмайды. Бірақ, даулап мен саған азаматтың басын алып берсем. Бұл істің сонда ертеңі не болады?

- Ертеңі не болсын, сонымен дау-дамай бітеді? - дейді қыпшақ биі.

- Жоқ, дау онымен бітпейді. Кесірлі даудың ұзындығы - Ніл дариядай, үлкендігі - Қап тауындай. Қап тауына өрмелеп жылан да шығады. Сен - жылан емес, қыран болуға лайық жігіт екенсің, - деп бір тоқтағанда, қыпшақ биі:

- Ақсақал онымен не айтқыңыз келеді? - дейді.

Айтқым келетіні, сен бүгін қанға - қан деп Досмұраттың қанын төксең, ертең оның соңында қалған бала өседі, кәмелетке келеді. Жан-жағына қарайды, жарау атын мінеді, жал-құйрығын тарайды, әкем қайда деп сұрайды емес пе? Әкесіз бала әкесін бұлдап сенін ұлыңа бармас па? «Жетім қозы тас бауыр, отығар да жетілер». Найза алып, сарбаз топтап, сан тараптан қол жиып, сары қымыз сапырған, салқын сарай салдырған сенің балаңа келмес пе? Арғын Бұхар жырау айтты деген сөз бар:

- Рулының оғы қалса табылар.

Жалғыздың тартатұғын жағы қалса табылмас.

Әкелі бала жау жүрек,

Әкесіз бала сұм жүрек,

Жиын болса бара алмас,

Барғанменен орын ала алмас,

Екі көзі жаудырап,

Тұлымшағы салбырап.
Әкелі бала жау жүрек,
Жиын болса барады,
Барып орын алады.
Бітірер сенің дауыңды.

Қайтарар сенің жауыңды, - дегендей жетім тартқан жебе жеті ықылым жерге жетеді. Қанды қанмен жусақ білгеніміз қайсы ұрпақтан ұрпаққа кетер дау қалдыру деген сөз өмір бойы өзара бітіспес жау қалдыру деген сөз.

- Олай болса, беретін құнын айтсын? - депті морт сынған қыпшақ биі. Сөйтіп, Досмұрат мал беріп құтылады. Әкем Мамашәріп екеуін жарастырып, ақ сарбас шалып, қонақ етіп таратыпты. Екі ел арасы татуласып, кейін қайта араласып кетеді.

Сырым Датұлы (1712-1802)

Ұлтымыздың тарихында асқан батырлық-ерлік істерімен, асқақ сипатты, тапқырлық даналық, шешендік сөздерімен, әділетті билік-кесімдерімен жарқын із қалдырған заңғар тұлғалардың бірі — Сырым Датұлы.

Шыққан тегі Кіші жүздің Байбақты руынан. Байбақты ішінен Әйтімбет, одан Шолан. Шоланнан Түкіш, Дат, Есенбай, Байторы, Даттан: Адамбай, Сырым, Амантай, Жомарт, Базарбай, Барлыбай, Жандыбай, Дүйімбай, Қорлыбай, Қалдыбай, Шыбынтай деген он бір ұл тарайды. Таған ауылы Сарыой. Орал облысы, Жымпиты ауданы. Дат момын орта шаруа, есті кісі екен. Ал, анасы адуынды, бір ауылды сөзімен де, ісімен де билеген ақылды бәйбіше болыпты. Сыры жеті-сегіз жасынан ақ естілігі, сөз тапқыштығымен ел аузына ілігеді.

* * *

Бірде алыс сапардан үй ішін сағынып келе жатып ауылына жақындағанда, Сырым жолдастарына:

— Қаттырақ жүріңдер, бүгін ауылға жетіп қонайық, — дейді. Сонда жолдастары Сырымға естіртпеген болып әжуалап:

— Басқа кісі асықса дұрыс, ал осы Сырым қай сұлуына асығып келеді екен? — депті.

Бұл сөзді құлағы шалып қалған Сырым:

Жігіттер, әйелді әйел деп қорсынбандар,
Әйелсіз ерге күй бітпейді.

Қойды қой деп қорсынбандар,

Қойсыз елге үй бітпейді.

Әркімнің мінген аты — өзіне тұлпар,

Әркімнің сүйген әйелі — өзіне сұңқар, — деп желе жөнеліпті.

* * *

Сырым он бес жасында бір құшақ отын құшақтап Нұралы ханның

ауылының сыртынан өтіп бара жатса, иығына шапан жамылып далада тұрған хан баланы шақырып алып:

— Үй ішінің кемдігі отын-сумен жетіледі, ауыл сыртынан отын ұрлап, бала, есің неден кетіп еді? — дейді.

— Тақсыр, даланың оты олжа, суы нұрлық, біреудің малы мен ақысын жеу ұрлық, — деп жөніне жүре береді.

* * *

Сырым Нұралыға наразы болып жүргенде: «Аз бен көпті, ақ пен қараны, нашар мен мықтыны теңгере алмадың, біреуді-біреу шауып жеп жатыр, оны басқара алмадың», — депті. Нұралыға бір кез келгенде Сырым амандаспай жүре береді.

Сонда Нұралы:

— Батыр, бұрылып сәлем бергің келмейді, тасып жүрсің-ау! — депті.

Сонда Сырым:

— Хан, тасып жүргенім жоқ, қара қазақ баласының басын қоса алмай, сасып жүрмін, — депті.

* * *

Сырым жолаушылап келе жатып бір үйге түседі, бойжеткен қызды сынау үшін сөзбен қағытады.

Сырым:

Мынау үйдің мінсізін-ай,

Тек шаңырағы шалқақтау екен, — десе.

Қыз:

Шаңырағы шалқақ болғанымен,

Түтіні тура шығады, мырза, — депті.

Сырым екі жолдасымен Көсеу бидің үйіне қоныпты. Би үйінде екен. Сырым «суық тиіп жүр еді» деп үйге жатыпты да, жолдастары түнде ат-көлік көздейміз деп далаға жатыпты.

Әкесі шәугім алып сыртқа шығып кеткенде, төрге төрге Сырымға төсек салып жатқан бидің қызы:

Мырза, бір жігіт бар —

Тек жатады,

Ондай жігіт жиі кеп жатады.

Бір жігіт бар — бірдеме деп жатады,

Барлық сыйын бір-ақ рет жеп жатады, — дейді.

Сонда Сырым:

Бүгінгі қалауыңды ал.

Келесіде сөзіңде қал! —

деп, теріс қарап жатып, таң ата бірақ ояныпты.

* * *

Сырым Үргеніштің ханына барып жүз көріс қылған. Хан Сырымның атағын сырттан — қазақтың өзі шешен, өзі батыр кісісі деп естиді екен.

Сол жолы Үргеніш ханы Сырымды өз шешенімен айтыстырыпты. Соның бірі төмендегіше. Үргеніш шешені:

— Намазда жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, оныңыз не? —

деп сұрайды. Сырым батыр:

— Жан-жағыңызға өзіңіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз? — деп жауап беріпті. Үргеніш шешені:

— Сізді екі аяқты, бір тілді адам баласы жеңді ме? — дейді. Сырым батыр:

— Өзгенің сөзін тыңдамай, өз бетімен кете беретін адам Сырымды күнде жеңеді, — депті. Үргеніш шешені:

— «Қонақ аз отырып, көп сынайды» деген, сіз қонақсыз, өз еліңізге барғанда біздің халықты қандай ел көрдім деп барасыз? — дейді. Сырым батыр сонда:

Ешкісі семіз, қойы арық,
Мал сорлысы сонда екен.
Жері сортаң, суы ащы,
Жер сорлысы сонда екен.
Қатыны семіз, ері арық,
Ел сорлысы сонда екен, —
деп барамыз да, өтірік айтам ба? — деген екен.

* * *

Сырым елдің барымтаға кеткен малын даулауға Хиуа хандығына бармақшы болыпты. Кіші жүздің белгілі адамдары:

— Барма, мал бермес, өзіңе бір қатер қылар, — деп сақтандырады. Сырым олардың айтқанына болмай, қасына Дәуқараның баласы Есқара батырды алып, Хиуаға барыпты. Хиуаның ханы:

— Малың жоқ шығар, болса берерміз, — деген сөзбен жұбатып көп жүріпті. Хан Сырымды қайткен күнде де не істен, не сөзден мұқатуға әрекет жасай беріпті.

Бір жиында көппен бірге мешіт намазына Сырым да шақырылып, жолына сиырдың жас жапасын тастапты. Сырым жапаны абайламай басып, мешітке кіріп келгенде хан тұрып:

— Қонақ, аяғыңда нәжіс бар екен, — дейді. Сонда Сырым:

— Хиуа, Бұқара шарифаттың ашылған жері екен десем, аяққа нәжіс басылған жері екен ғой, — деп жауап береді.

* * *

Сырым батыр елден сырғып Хиуа хандығында жүрсе, бір той үстінде мақтанған Хиуа ханы Сырымға:

— Қазақта ас-мас, ат-мат, жігіт-мігіт деген жалғама сөздер көп көрінеді, солардың мәнісі не? — деп сұрайды.

— Сұрауыңызға тойдан кейін жауап берейін, — дейді Сырым батыр.

Тойда Сырымның аты бәйгеден келеді. Жолдасы палуан күресінде жығып, бәйге алады. Тойдың ойын-қызығы бітіп, жұрт тарқар алдында Сырым ханның манағы сұрауына былай деп жауап қайырады:

— Бізде той жасағанда жұртқа қой сойып — құйрық, жылқы сойып — қазы тартады. Сусынға қымыз береді. Соны «ас» дейді. Ал мынадай тастабакқа салып тартқан шөп-шалам мен сусынға берген шайды «мас» дейді. Сәйгүлікті сынайтын жарыста озып келген жүйрікті «ат» дейді, артында қалған тұғырды «мат» дейді. Алқа топтың алдында палуанға түсіп алып ұрған ерді «жігіт» дейді, жер қауып жығылған еркекті «мігіт» дейді. Қазақтың «ас-мас», «ат-мат»,

«жігіт-мігіт» дейтін жалғас сөздерінің мағынасы осы, хан.

* * *

Сырым батыр бір жолы Бұхараға барады. Сол күні молдалар мешітте жұма намаз оқып жатыр екен. Сырым мешіт жанынан өтіп бара жатса, бір молда келіп:

— Ей, жолаушы, намазға тұр, — деп Сырымды ертіп апарып, ишанның артына тұрғызып қояды. Батыр намазды неден бастарын білмей аузына түскенін айта береді: «Көндірмеске көндірген құдай, көрінгеннің артына төндірген құдай» дей бергенде оны артта тұрған молда естіп, Сырымды нұқып қалады. Сырым да алдындағы ишанды желкеден бір түртіп қойса керек. Намаз оқып болған соң ишан:

— Мені ұрған кім? — деп сұрайды.

— Мен, — дейді Сырым.

— Е, неге ұрдың?

— Мен сахарада бетіммен өскен қазақ едім. Мына кісі мені намазға тұрғызып қойды. Не дерімді білмей күбірлеп тұр едім, артымнан түртіп қалды. Намаз кезінде алдыңғысын ұратын әдет шығар деп, мен де сізді түртіп қалып едім, — дейді Сырым. Сонда ишан:

— Сахара қазағын әкеліп намазға тұрғызған найсап! — деп молданы айыптап, арқасына шыбық ұрғызыпты.

* * *

Бірде ас артынан жұрт бата сұрағанда, Сырым жеңінің ұшымен бетін сипай салады. Сонда қатар отырған молда Сырымға қарап:

— Бата оқылып, қол жайғанда алақанға нұр құйылады, қолмен бетті сипағанда алланың нұры адамның денесіне тарайды. Сондықтан бата қылғанда қолды жеңнен шығарып көтеру керек, — дейді.

— Ой, молдеке-ай, қайдағы жоқты айтады екенсіз. Алланың нұры жеті қат көктен жерге жетіп тұрғаны рас болса, менің жалаң қабат жеңімнен өтпейді дейсіз бе? — деп Сырым тұрып кетіпті.

Кебекбай шешен (1821-1908)

Кебекбай Байтарұлы би, шешен. Ұлы жүз құрамындағы дулат тайпасының жаныс руынан шыққан. Кебекбай шешен – әрбір іске әділ билік айтқан кісі. Ол кезінде *Тезек төре, Ескелді, Баллық, Тәнеке билер, Бәйтік, Төрекелді, Анатай батырларға* жөн-жосық, тоқтам айтқан би. Осы күнге дейін Кебекбай айтыпты деген сөз ел арасында көп.

* * *

Елді Қоқан ханы билеп тұрған кезде зекет, қора басы, пітір- ұшыр деген алым- салықтарға қарсы болып, олардың зекетшілерімен айтысып жүріп, бірде Кебекбай жау қолына түсіп қалады. Оны ұстап берген Ысқақ манап еді. Кебекбай оған: - Жалғыз балаң бар екен, сонымен дос болайын, мені босат, Қоқанға

жем қылма- десе, Ысқақ манап көнбепті. Қоқандар Кебекбайды байлап, аяғына кісен салып тастайды. Қыс қатты, ат арық болып қазақтар артынан жуырда іздеп бара қоймайды. Сонда Кебекбай: - Ау, ағайын, мен қазақтың бір қадірлі адамы едім, босатыңыз?- дейді. Сонда Қоқан бектері: - Қадірлі болсаң, артыңнан іздеген елің кәне? - депті. Қоқандықтардың заңы бойынша адамды зынданға салып, бір екі айда іздеушісі келмесе, дарға асып өлтіреді. Жоктаушылар келсе жүз жылқыға сатып қайтарады. Артынан жоктаушы келмеген соң Кебекбайды Қоқан ұлығы зынданға салғызады. Әкесі Байторы қырғыз жаққа сұрау салса, ешкім білмейді. Япырмай, бұл қайда кетті? Қоқандықтар өлтіріп тастап, жасырған болар деп біле алмай дал болады. Артынан ешкім іздеп келмеген соң, ала шапанды сарбаздар Кебекбайды зынданнан шығарып дар ағаштың түбіне айдап келеді. Осы кезде бұзау бағып жүрген Ажар кемпірдің бұзау торпақтары оқыралап дар ағашқа сүйенеді. Кемпір бұзауын айдағалы келсе, Кебекбай дар түбінде тұрады. - Ойбай, Қауызжан -ау (Кебекбай дегені) сен мұндай күйге қашан душар болып едің?- деп құшақтай алады. Қоқан сарбаздары: - Әй, кемпір, сен де өлгелі жүрсің бе?- деп қамшымен оны тартып тартып жібереді. Ажар Кебекбайдан ажырап емес. - Ойбай- ау, бұл кісі қазақтың қадірлі адамы ғой. Байғазы, Торғауыт батыр, бүкіл ел іздеп таба алмай жүр ғой- деп Кебекбайды құшақтап тұрып алады. Сарбаздар ақылдасып біреуі ұлықтарына кетеді, басқасы Кебекбайды қарауылдап қалады. Ажар Кебекбайға айран беріп: - Қарағым, дәм -тұз татшы, әлде қандай заман болады?- деп ботадай боздайды. Қайтып ұмытайын, сен бала күнінде ауылдас болып әке шешеннен талай жақсылық көріп едім, дәм- тұз татқан едім- деп жылайды байғұс. Ажар Қасқарау Боқай дегеннің әйелі еді, кедейліктен бұзау бағып, шалы сиыр бағып, Бішкекте жан сақтап жүреді. Оны Кебекбай танып: - Ау, жеңге рахмет, өлсем кетермін, тірі қалсам елге жетермін, сонда сізді ойлармын. Бұл жақсылығыңызды ұмытпаймын, ел -жұртқа дұғай сәлем айтыңыз- депті. Сарбаздар ұлығына барып, қайта келеді. Кебекбайды қайтадан зынданға салып, кемпірге: - Бар, еліңе хабарла- деп хат береді. Ажар кемпір елге жетеді. Дулаттар жиналып келіп, жүз бестіге Кебекбайды сатып алып, зынданнан шығарады. Бауырымдап ботадай , көрісіп жыласады. Жыланкөз байдың аулына алып келіп боз бие, боз қасқа айтып құрбан шалады. Мойны ырғайдай , биті торғайдай , шашы иығына түсіп, тырнағы өсіп кеткен Кебекбайды ел шомылдырып, киіндіріп, есін жиғызады. Жүз бестіні ел болып жинап, сарбазға айдатады. Ала шапан, ала тақиялы қоқандықтар жылқыны Қордайдан асырып айдап келе жатқанда , Қордайдың долы дауылы ақ боранына ұрынып, бір қатары үсіп, бір талайы қырылып, айдаған жылқысынан айырылып, тамтығын алып барады. Сонда өзбек қариялары «Кебекбай киелі екен, осынша пәлеге ұшырадық» - депті.

Қозыбай шешен (1822-1906)

Қозыбай Нәупілұлы 1822 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданына қарасты Маманай ауылында туған. 1906 жылы қайтқан. Қозыбайдың әкесі Нәупіл батыр, оның атасы Шашақ та белгілі батыр болған, қазақ даласына ақындық, серілік атағы жайылып кеткен Қанафия (Сегіз сері) сол Нәупіл батырдың туған інісі еді. Кезінде Қозыбай шешенді қазақ жерінде білмейтін кісі некен-саяқ болыпты. Оны жұрт «Арқаның арыстаны» деп атаған екен.

* * *

Он жеті жасында Қозыбай нағашысының ауылында күреске түсіп, палуандар сапына қосылады. Ол мұның үстіне ән салып, домбыра, қобыз, сыбызғы тартады, салдық-серілік құрады. Қозыбай жер ауып, тобықты Оразбай Аққұлының ауылына барады. Сонда байлығы тасып, көзін май басқан бай оған ілтипат та білдірмейді. Басына іс түсіп келгендіктен, Қозыбай Оразбайға ештеңе айтпай үнсіз отыра береді. Қозыбайдың еліне келгенін естіп: «Арқаның арыстаны» - Қозыбай шешенге ән береміз, көңілін көтереміз» деп Абай, оның қайын атасы Түсіп, Абайдың інілері Ысқақ, Ысмағұл, Шәкәрім, Нұртаза, балалары Мағауия, Тұрагүл, тағы басқалар Оразбайдың үйіне сау ете қалады. Келген беттерінде Абай бастаған топ Қозыбайға ән беріп, қол алысады. Қасындағылар шешенмен амандасып болған соң, Абай: «Қозыке, Арқаның арыстанысыз, бір дем айдап біздің жаққа келіп қалған екенсіз. Маңдайыңыз жарқырап, жолыңыз ашық болсын. Ісіңіздің арты қайырлы болсын, - депті. Қозыбай шешен Абай сөзіне ден қоя отырып:

Ғажап бар жер мен көктің арасында,
Біреу шат, біреу қапа панасында,
Кездейсоқ шымшық құсқа бақыт қонса,

Самұрық қызмет етер саясында, - депті. Бұл сөзді Оразбайға байланысты айтып, шешен өзін самұрыққа теңегенін біле қойған Абай іркілместен: «Арқаның арыстаны» - Қозыбай шешенді бұл ауылға қалдыруға болмайды, - деген екен. Абайдың інісі Ысқақ болыс: «Қозекең маған ақылшы болсын. Қашан өз еліне қайтқанша, біздің үйде тұрсын. Семейдегі Аязбен өзім келісемін», - депті. Сонда Абай тобы Ысқақ сөзін қостаған екен. Бұл шешімге шешен де келіседі. Содан кейін Қозыбай үш күрең қасқа ат жеккен күймесіне отырып, Шақан деген атқосшысымен бірге Ысқаққа еріп, оның ауылына барыпты. Ысқақ болыстың үйінде жүрген шешенді Түсіп қонаққа шақырып, мәжіліс құрып отырғанда, оның көңілін аулап, Түсіп былай дейді:

Асқынған дау сөзінен мұқар,
Алмас кылыш жүзінен мұқар,

Қисық ағаш тезінен мұқар,
Кекшіл адам басын жұтар.
Жақыннан шыққан жау жаман,
Ол шіркін өзінен мұқар.
Жаңылмас жақ болмас,
Сүрінбес тұяқ болмас,
Алыстың дәмі тартса,
Ер жігіттің басында,
Еш ерік болмас.
Арыстанға темір торлы
Шынжырдың ауырлығы болмас.
Ер жігітке дүниенің,
Ешбір тарлығы болмас.
Ер жігітке бейнет ар емес,
Оны өз басынан өткермеген,
Ер-азамат нар емес.
Жігітке сайран да серуен,
Сергелден де серуен.
Уа, Арқанын арыстаны,
Қозыбай шешен қамықпа,
Жалғызбын деп тарықпа.
Беделің зор ер едің,
Пайдаң, тиген халыққа.
Бұл да өз елің ғой.
Сапарың он болсын
Дәм-тұзыңды мұнан жазса.

Топырағыңды туған жеріңнен жазсын! - депті. Түсіптің бұл сөзінің мазмұнына түсінген Қозыбай шешен оған риза болып, алғыс айтыпты. Қозыбай шешен Ысқақ болыстың қолында билік айтып, бір жарым жыл тұрыпты. Семей уезінің бастығы алты айда бір оны шақыртып алып сөйлесіп, пікірін біледі екен. Үшінші жолы да уез бастығы Қозыбаймен ұзақ әңгімелесіп, Ысқақ болысқа оны қайта қайтарады. Шешен өз күймесімен Семей қаласынан қырық бес шақырымдай жерге барған сәтте күн кешкіріп, қараңғылық үйіріле бастайды. Сонда жол үстіндегі бір ауылға тоқтап, үлкен үйдің тұсына барған соң, Шақанды қонуға рұқсат сұрау үшін жұмсайды. Атқосшысы ақ ордаға ән бере кіріп, қонуға келгендерін үйдің сол жағында отырған жас жігітке айтады. Ұзын қою қара мұртының екі жағын екі құлағына орап қойған үй иесі шалқая отырып:

- Жоқ болмайды, қонуға рұқсат етпеймін, үйде мейман бар! - депті. Атқосшы сөз қайырмай шығып кетіп, Қозыбай шешенге үй иесінің айтқанын хабарлапты. Сонда Қозыбай:

- Қонағы бізге мейман болар деп көрші, - дейді. Шақан ақ ордаға қайта кіріп шешеннің сөзін бұлжытпай айтқанда, үй иесі орнынан ұшып түрегеледі. Бұл сол төңіректің белді адамдарының бірі қаракесек Ақайдың Хасені екен. Ол үйде отырған жігіттерге карап:

- Ұят болды-ау, масқара болдым-ау, қапы қалдым-ау, Тобықты Ысқақ болыстың қолында «Арқаның арыстаны» - Қозыбай шешен бар деп еді, осы Қозыбай шешен болмасын. Бұл сөзді Қозыбайдан баска ешкім айтпайды жүріндер жігіттер, ән беріп, үйге ертіп әкеп мейман етейік. Батасын алайық. Кешірім сұрайық? - деп үйдегі адамдарды бастап шығып, Қозыбай шешенге ән беріп, кешірім сұрайды. Оны күймесінен түсіріп, ордаға қолтықтап әкеп енгізеді. Мейманды қол жайып қарсы алады, екі апта бойы Қозыбай шешеннің өнегелі сөздерін, ән-күйлерін тыңдап, Хасен мен оның айналасындағылар тамаша шаттыққа кенеледі. Жұрттың құлақ құрышы қанған соң, Қозыбай ауылына қайтуға рұқсат сұрайды. Бірақ оны өзіне ақылшы етуді көздеген Ақайдың Хасені тарту-аралғысымен Ысқаққа арнайы кісі жіберіп:

- Ысқақ аға үлкен кісі ғой, мен жаспын. Қозекең саған біраз уақыт ақылшы болды ғой. Енді қалған уақытында Қозекең маған ақылшы болсын? - деп өтініш жасайды. Ысқақ болыс Хасеннің мәселін қайырмай, келісімін береді. Ақыры Қозыбай шешенге Ысқақ пен Хасен, Абай бастаған топ ояз бастығынан оған кешірім етуді сұрайды. Солардың талап-тілегін қабылдап, Қозыбайға он екі жылды үш жылға шегереді де, шешенге өз еліне қайтуға рұқсат етеді. Ертіс өзенінің бойындағы Бәсентин жұртына аты шыққан Шалқақ Құсман Қозыбайды үйіне қонаққа шақырады. Шешен еліне қайтар алдында оған қонақ болады. Сонда Құсман қонақ асы бере отырып:

Елінде жақсы көп болса,
Ерге пайдасы тиер.
Содырлы-сотқар көп болса,
Еліне найзасы тиер.
Қоғамшыл кең қолтық болсаң,
Әрқашанда халқың сүйер.
Жақсыға жаманнан кесір тиер
Өзіңе жамандық қылған пендеге,
Үшке дейін қастық қылма.
Басына қап тауындай қатер төнсе де,
Үшке дейін сабыр, шыда.
«Кең болсаң, кем болмайсың» деген сөз бар,
Әр уақытта жібектей боп есіл.
Іс түссе үштен артық,
Шыдам қылмай, айбынмен.
Төртіншіде қатты тесіл.
Ішінен жақсысы кетсе, ер жесір.
Басшысы кетсе, ел жесір,

Уа, Қозыбай дегеніңе жет! - депті. Құсманның бұл сөзін құптап, Қозыбай шешен еліне қайтуға асығып жүрген де, Түсіптің Әди атты немересі қайтыс болады. Оған көңіл айту үшін Қозыбай Абай бастаған топқа ерді. Бұлар келгенде қайғырын жатқан Түсіп басын көтермейді. Сонда Қозыбай шешен:

Уа, сұңқарыңыз тұғырдан ұшты,

Салмағы келіп сізге түсті.

Бөрінен тағдырдың жазмышы күшті,

Сұңқар ұшса, тұғыры қалады.

Қау шөп күйсе, түбірі қалды.

Ақыры соңғы ұлыңызға қалады.

Аяулы көңіліңіз қаяулы болыпты,

Өткеннің қайырын берсін! - деп, Түсіпке көңіл айтыпты. Осы оқиғадан кейін Қозыбай шешен Абай төңірегіндегі кісілермен қоштасып еліне қайтады.

Бигелді би (1860-1933)

Батырлар әулетінен шыққан би, шешен, сынықшы. Күрті, Балқаш, Бақанас, Топар, Іле өңірін жайлаған елдің әйгілі көшбасшысы. Қара қылды қақ жарған би, ақындар айтыстарының жеңімпазы, емші-сынықшы (“Біреуде ақың кетсе Бигелдіге бар, бір жерің сынса Бигелдіге бар” деген сөз қалған), мерген аңшы ретінде Жетісуда есімі құрметтелген. Бигелді би “Атаңды ұятқа қалдырма” деген ұлағатты қатаң қолданған. Бидің шешендік сөздері, мақал-нақылдары, өлең термелері ел аузында сақталған.

Арзымасқа алдырма,
Аяғыңды шалдырма.
Арзымасқа алдырып,
Аяғыңнан шалдырып,
Атаңды ұятқа қалдырма.
Тектіменен дос болсаң,
Қадіріңді біледі.
Тексізбенен дос болсаң,
Өзіңді сыртқа тебеді.
Әйеліңмен дос болсаң,
Отаныңа береке кіреді.
Білімдімен дос болсаң,
Сасқанда ақыл береді.
Әркімнің өз сүйгені бар,
Ер жігіт елін сүйеді.
Дикан жерін сүйеді,

Малшы төлін сүйеді,
Бақа көлін сүйеді,
Бұлдырық шөлін сүйеді.
Өз ауылыңның -
Қыздары айдай көрінер,
Ұлдары дардай көрінер,
Құлыны тайдай көрінер,
Тайлағы нардай көрінер,
Торғайы тұрымтайдай көрінер,
Үш ағайынды жігіттің.
Отар-отар малы бар.
Екі ағайынды жігіттің,
Кере қарыс жалы бар.
Жалғыз басты жігіттің,
Шығар-шықпас жаны бар.
Қайсар жігіт болғаның,
Қолбасшыңның арқасы.
Жайсаң жігіт болғаның,
Жолдасыңның арқасы.

Шағырай шешен (1838-1921)

Солтүстік Қазақстан облысы, Преснов ауданы,
бұрынғы Қызылжар уезі, Аққусақ болысы, Беркін ау-
лында ғұмыр кешкен шешен би.

Шағырай жас шағында, әке-шешеден айрылып, жетім
қалыпты. Жастайынан тұрмыс талқысын көп көрген.
Сөйте жүре өлең-жыр жаттап, ағайындас ақын - Байтөле
Шөлінкеұлынан үлгі-өнеге алған. Жігіт шағында,
байдың есігінде жалшы болып жүруді ар көріп, әкеден
қалған малды сатып, жақсы киім, сәйгүлік атпен
серілік құрып ел аралап кеткен. Орынбор, Сібірдегі
қазақ елін түгел аралаған. Шағырай сөзінен шындық
көрінісі байқалып отырады. Ол қожа-молдалар, бай-
манаптарды шенеп, уытты сатиралық туындылар да
шығарған. Кезінде Шағырай шешеннің ізін басып, тәлім
алған шәкірттері: Рай ақын, бұлқайыр жыршы, белгілі
революционер ақын Баймағамбет Ізтөлиндер еді.

* * *

Жуыма опасызға көңіл сенбес,
Зиянды, ол бір ағаш жеміс бермес,
Бар болса еркелейді ит секілді,
Жоқ болсаң өлдім десең қолын бермес.
Аяма қолда барды адамыңа,
Ол сенің жол ашады қадамыңа.
Адамның хайуанаттан айырмасы,

Бір іспен із қалдырар заманына.
Асығу ашулану шайтан ісі,
Бұларға жол бермейді жақсы кісі.
Кемге - рақым, ашуға сабыр керек,
Жұмсасаң жетіп шығар ердің күші.
Кіші деп күш жұмсасам кішкенеге,
Кіші жоқ дүниеде ештеңеде.
Шаңнан - жер, қиыршықтан тау тұрады,
Кірпішсіз үлкен орда істеле ме?
Ел қадірі болмайды бас кеткен соң,
Сөз қадірі болмайды жас жеткен соң.
Бәйбішенің қадірі болмайды екен,
Құйып берер қолынан ас кеткен соң.

* * *

Өзін ғана ойлаған,
Жамандықтың белгісі.
Өзгені де ойлаған,
Адамдықтың белгісі.
Үлгілі сөз білмеген,
Надандықтың белгісі.
Бар жоғына қарамас,
Анық жомарт, ер кісі.
Өз үйінде салғыртсу,
Сараңдықтың белгісі.

* * *

Маңдайда көз барында,
Ауызда сөз барында,
Отыз екі тіс барында,
Білекте күш барында,
Жүрегің соғып тұрған да,
Қаның толық тұрғанда,
Миың істеп тұрғанда.
Майданға түс деп тұрғанда.
Серпілмеген адамды,
Саңылаусыз наданды,
Болар ма екен жан деуге?
Отырмын жағын мал деуге.

* * *

Әділетті би болса,
Жеті жұрттың қамын жер.
Зұлымдықпен би болса,
Құрығы мен малын жер.
Мұндай залым заманда,
Қотыр серке қой бастар,
Кетеген қу сөз бастар,
Алма мойын көк үйрек,

Көлден-көлге қоныстар.
Ұлы менен қызы сай.
Теңдесімен жарысар.
Аты менен тоны сай,
Туысына болысар.
Күші келген адамдар,
Әрбір елмен танысар.
Оған колы жетпеген,
От басында қабысар.
Күншілдікті көбейтіп,
Бір-біріне жабысар.
Күштің бәрі - малдыда.
Көшсе нуға жетеді.
Азаматы, шоты сай,
Қазса суға жетеді.
Шамасы жоқ сорлылар,
Амалы жоқ не етеді?
Жылау-сықтау қайғымен,
Өмірі өксіп өтеді.
Ұят та жоқ, ар да жоқ,
Әсіресе барда жоқ,
Бұзылып тұр заманым.
Земский «карашығын» деп
Түндікке салық салады.
Дөрменсіздің төлеуге,
Жалғыз малын алады.
Жер шұрайы байларда,
Малы шүйгін сайларда.
Тақыр шақат шөлейтті,
Көшпеліге бекітті.
Әділдік жоқ, әділ жоқ.
Зұлымдарға өмір жоқ.
Мейірім жоқ, шапқат жоқ
Түнеріп тұрған заманым,
Жоққа көмек жәрдем жоқ
Ал залымдық зәрден көп,
Болып тұрған шағың-ай!
Осыларды қайғы етіп,
Өтесің-ау, Шағырай!
Тауып бір керім амалын,
Талқандап тас қамалын,
Күл қылса кер заманын.
Түзелер ме заманым!..
Жұтар ма ек рәйіс самалын.

* * *

Көрілік қуып ат қылды,
Жоқтық қуып жат етті,
Қасірет қуып тат етті,
Ағзаларым ақаулы,
Зақым етті матаулы,

Сау денемді дерт қылды.
Миға барды тоғысып,
Жан денеме жабысып,
Жанға тие соғысып,
Алып ұрып мерт қылды.
Қызыл тілді сайратып,
Тісті құрғақ қайратып,
Көкірегімді өрт қылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

«Ұлы дала өсиеті». «Қазығұрт» баспасы, Алматы 2015 ж.

«XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалары».

Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы.

Алматы 1963 ж.

Жинаққа енген мәліметтер ғаламтордағы дереккөздер негізінде дайындалды.

МАЗМҰНЫ
I бөлім
«ҒАСЫР ҮНІ»

Сыпыра Сұрғалтайұлы	(XIV ғ.).....	3
Асанқайғы Сәбитұлы	(1361-1469).....	7
Қазтуған Сүйінішұлы	(XV ғасыр).....	10
Доспанбет Азаулы	(1490–1523).....	14
Шалкиіз Тіленшіұлы	(1465–1560).....	18
Жиембет Бортоғашұлы	(XVII ғ.).....	24
Марғасқа жырау	(XVII ғ.).....	27
Бұқар Қалқаманұлы	(1693-1787).....	27
Ақтанберді Сарыұлы	(1675-1768).....	58
Тәтіқара ақын	(1705–1780).....	64
Үмбетей Тілеуұлы	(1706-1778).....	66
Қабан (Қабылиса) Асанұлы	(1733-1824).....	71
Көтеш Райымбекұлы	(1745-1818).....	91
Жанкісі Басыбайұлы	(1772–1849).....	93
Жаяу-Мұса Байжанұлы	(1835-1929).....	95
Мұса Байзақұлы	(1849-1932).....	99
Әріп Тәңірбергенов	(1856-1924).....	106
Нұржан Наушабаев	(1859-1920).....	110
Омар Шораяқов	(1878-1924).....	119
Бернияз Күлеев	(1899-1923).....	122

II БӨЛІМ
ЕКІ АУЫЗ СӨЗБЕН ШЕШКЕН ЕЛ ТАҒДЫРЫН

Майқы би (1105-1225).....	128
Жиренше шешен (XIV-XV)	129
Төле би (1663-1756).....	135
Қазыбек би (1667-1764).....	140
Әйтеке би (1682 -1766).....	144
Досай Бәйгелұлы (1692-1790).....	147
Ескелді би (1692-1770).....	150
Жанқұтты Ботантайұлы (1810-1873).....	153
Бала би (1817-1887).....	156
Мамашәріп би (1815ж. (өлген жылы белгісіз).....	157
Сырым Датұлы (1712-1802).....	159
Кебекбай шешен (1821-1908).....	162
Қозыбай шешен (1822-1906).....	164
Бигелді би (1860-1933).....	167
Шағырай шешен (1838-1921).....	168